

Úvahy o budoucnosti dělní práce

RADOVAN RICHTA

Filosofický ústav ČSAV

Kdybychom měli krátce vystihnout, co otevírá cestu marxistickému úsilí při sociologickém rozboru — a co jej zároveň principiálně odděluje od buržoazní sociologie a staví nad ni, ať už by disponovala jakýmikoliv prostředky a jakoukoli rutinou — je to ono zvláštní *historické* vědomí, jež dovede pohlížet historicky nejen na objektivní společenské skutečnosti, jež má před sebou, ale i na sebe sama, na své vlastní prostředky: neponechává ani subjekt v šeru abstrakce, neuplatňuje absolutní hledisko, ale užívá a mění své prostředky podle vnitřního rozvoje předmětu samého. Je to prostě ona metoda, které při zkoumání objektu tane vždy společenský subjekt na mysli jakožto předpoklad,¹ která tedy uplatňuje třídní hledisko všude tam, kde sleduje akce tříd, která přistupuje ke zkoumání skupin uvnitř tříd ve struktuře socialistické společnosti, a která konečně znovu vědomě přetváří a obohacuje své metodické prostředky, jakmile ve skutečnosti dochází k rozvoji společnosti, chce-li zachytit pohyb, vybihající daleko kupředu až do podmínek vyzrálé komunistické společnosti s jejími kolektivy, v nichž už roztály všechny pozůstatky třídních rozdílů.

Bezstarostnost, s jakou se v buržoazní sociologii už léta vyrábějí všeobecné učebnice o sociální struktuře apod., je ve skutečnosti výsledkem hlubokých iluzí těchto specialistů o neměnnosti metod, do jejichž základů vkládají takové kategorie, jako „člověk“ či „společnost“ o sobě — to jest abstraktní všeobecné pojmy, jež ve skutečnosti zrodila zcela určitá historická — totiž buržoazní — společnost. V tom smyslu zůstává ještě všeobecná „věda o

společnosti“, ale i ona moderní sociologie, jež o sobě prohlašuje, že je „vědou o člověku“, specifickým výtvorem omezenosti života² — nikoli přes, ale právě pro toto abstraktní, neměnné metodické východisko.

Programatické úvahy o komunismu bychom — ve srovnání s touto metodou — museli označit spíše jako vědu o všeobecném společenském rozvoji člověka v podmínkách beztržní společnosti, jako teorii vzájemného rozvoje člověka člověkem. Tento rozdíl má velmi podstatný obsah: *pohyb* (rozvoj) na straně subjektu stejně jako objektu je pro marxistickou metodologii tím určujícím — právě tak jako pro komunistickou společnost samu, jestliže ji pochopíme podle Marxe jako „jedinou společnost, kde osobitý a svobodný rozvoj individuí není frází“. ³ Všimněme si, že Marx ukazoval dokonce na buržoazní podstatu Saint-Simonovy koncepce socialismu právě podle toho, že hlásá stanovisko „osobitosti individua“, kdežto od společnosti žádá změnu, která nakonec ve skutečnosti může nastat jen budou-li se vyvíjet individua sama.⁴

Samozřejmě pro určité úseky dějin, pokud se subjektivní síly podstatně nemění (například v podmínkách třídních bojů, pokud dělnická třída stále vystupuje jakožto třída), zůstává i sociologická metoda relativně stálá (v tomto případě třídní analýza). Avšak čím hlubší a širší jsou zásahy komunistické revoluce do základů dosavadních dějin, čím podstatnější sféry lidského života se dostávají do pohybu, tím víc se každá metoda, jež spoléhá jen na dané, neměnné nazírací formy (nedovede programaticky přizpůsobovat své me-

¹ K. Marx, *Úvod (Ke kritice politické ekonomie)*, Marx-Engels, *Spisy* sv. 13, str. 677.

² Jestliže někteří sociologové očekávají překonání všech mezi svých metod, jakmile jen založí sociologii jakožto „syntetickou vědu o člověku“ (A. W. Green, *Sociology*, 1956, str. 2), pak ve skutečnosti jen opakuji metodické předpoklady, jež provázely buržoazní sociologii od počátku: Hel-

vetius, Destutt de Tracy, Cabanis, Saint-Simon a další chtěli vytvořit vědu o společnosti jako vědu o abstraktním člověku.

³ Marx-Engels, *Německá ideologie*, *Spisy* sv. 3, str. 448–9.

⁴ Marx-Engels, *Německá ideologie*, *Spisy* sv. 3, str. 488 a j.

tody rozvoji skutečnosti), musí dostat do kolize s dějinným během: větší pak revoluční metodě na paty závaží *dosavadních* poměrů a rozměrů pohybu.

Dialektika jako metoda se liší od *dosavadních* metod nikoli tím, že by vydávala své konkrétní formy za bezmezné, nýbrž naopak tím, že v každém případě „zná své meze“ (Marx).

K metodě zkoumání dělby práce

Snad nikde není toto historické vědomí potřebnější než při posuzování oněch míst, kde se společenská revoluce, kterou prožíváme, dostává k cílevědomým převrácům až v nehlubších sférách života, kam vítr podstatných změn zasahoval dosud jen v dlouhých přestávkách, anebo kde vůbec po staletí vládla tišina. To platí především o oblasti *pracovní činnosti*, v níž ještě do počátku našeho století pokračoval téměř vždy podstatný pohyb hranic produktivního života jedné generace; přeměny v povaze práce a v dělbě práce zůstávaly potud spíše záležitostí fylogeneze, kdežto jednotlivci se tu setkávali jen s danými, neměnnými předpoklady svého vlastního života.

Tak ovšem mohla být pro soudobé potřeby – pokud v dělbě práce dochází jen zvolna k principiálním změnám i na půdě socialistické společnosti – kategorie *dělby práce* stálou metodologickou oporou sociologického zkoumání. V *buržoazní sociologii* platí dosud kategorie dělby práce nejen v tomto historickém rozsahu, ale především jako náhradka třídní analýzy: vezmeme-li do rukou kterékoliv kompendium současné sociologie, postřehneme jistě, že v podstatě nejrůznějších metodik sociální stratifikace leží tak či onak právě „věčná“ kategorie dělby práce; pro tuto vědu je proto vůbec nemyslitelné překročit hranice dělby práce.

Od čtyřicátých let až do nedávné doby převládł však dokonce i v marxistické literatuře názor, že dělba práce a spolu s ní existence profesí a profesionálních skupin zůstane i ve vyšší fázi komunistické společnosti, prakticky do nedohledna,⁵ zákla-

dem života i metodologie. Obrat přinesla teprve poslední léta, zvláště díky sovětským vědcům Strumilinovi, Semeněvovi, Jelmjevovi aj.⁶

Argumenty, uplatňované ve prospěch zvětšení dělby práce, jsou v podstatě tři: 1. Kategorie dělby práce je velmi užitečná při zkoumání *dosavadních* dějin a společenských struktur, takže i pro budoucnost si lze těžko představit společnost bez dělby práce. Tato námitka by se ovšem dala obrátit proti všem základním charakteristikám komunistického života, protože přece nic takového společnost dosud nepoznala. Kolik lidí si dovede představit např. společnost bez peněz, bez státu atd.? Tento obrat vlastně jen dává najevo, že lidé myslí v představách daných dělbou práce. 2. Empirický materiál o naší dnešní socialistické společnosti nenapovídá – pokud se omezíme na indukci – tendenci k mizení dělby práce, ale k změně profesionální struktury. Logicky vzato tato námitka ovšem předpokládá, že směr dnešního vývoje výroby, v němž převládá mechanizace, se nebude měnit; jinými slovy že *nedojde* k rozvinutí vědecko-technické revoluce, jejíž obrysy se teprve zvolna vynořují na pozadí současných číselných dat. 3. Od několika století věda a tvůrčí činnost směřuje k specializaci, kdežto integrace byla dosud podržena složkou. Proč tomu tak je a jaké jsou hranice tohoto jevu, zůstává spíše otázkou, kterou třeba vyjasnit, než argumentem, který sám něco objasňuje.

Kde tedy nalézt kritéria, jež umožní posoudit perspektivy dělby práce v komunistické společnosti?

Především je nutno se pokusit analyzovat *specifickou podstatu* dělby práce. Čím starší, všeobecnější, a tedy „samozřejmější“ je určitý společenský jev, tím snáze zaniká jeho pojem v abstraktní představě. Běžně bývá dělba práce spojována s „vydělováním navzájem se odlišujících druhů výrob a druhů pracovní činnosti, buď vyrábějících různé materiální statky anebo představujících různá stadia a funkce procesu výroby těchto materiálních statků“.⁷ Zde nepochybně vycházejí najevo reálné

⁵ Toto tvrzení hájil především v diskusí sovětských filosofů a ekonomů Maněvič (Voprosy filosofii 6/1961), Novosělov (Voprosy filosofii 3/1963) a řada jiných.

⁶ Voprosy filosofii 10/1961, 10/1962, 3/1963, 9/1963 aj.

⁷ Uvádím tu charakteristiku, kterou podal M. D. Slejška v referátu *O profesionální dělbě práce za socialismu* na konferenci o sociální struktuře roku 1964.

stránky dělby práce, totiž ty, jež souvisí s oblastí výrobních sil. Mohli bychom toto určení tedy porovnat s Marxovým: „Dělba práce v jednom smyslu není nic jiného než koexistující práce, to jest současná práce různých pracovních způsobů, která se zračí v různých druzích produktů či spíše zboží.“⁸ Toto určení je ovšem dilčí: vedle úzce výrobního smyslu je tu totiž u Marxe ještě „jiný smysl“ dělby práce, který se týká určitého historického vztahu jednotlivců a společnosti, začlenění účastníků práce do určitých stálých poměrů ve výrobě; spočívá tedy v „osamostatňování prací navzájem“ a konstituování sociálních vrstev na tomto podkladě: „kde existuje dělba práce ve společenském měřítku, tam dochází k vzájemnému osamostatnění dílčích prací“.⁹

Zakladatelé marxismu si dobře všímali toho, že dělba práce se vyvinula jako určitá společenská výrobní síla,¹⁰ ale zároveň nepřecházeli ani její určení jakožto určitého výrobního poměru: v různých souvislostech dokazoval Marx „národohospodářskou povahu“¹¹ dělby práce, organické spojení dělby práce s různými poměry lidí v produkci. „Dělba práce a soukromé vlastnictví jsou totožné výrazy – v jednom se vzhledem k činnosti vyslovuje totéž, co se v druhém vyslovuje vzhledem k produktu činnosti“.¹² Jinde píše Marx o dělbě práce jako o ekonomické kategorii vedle konkurence a úvěru, jako o společenském poměru, který je součástí „toho, co v dnešní době nazýváme vlastnictvím“.¹³ Vytýká Proudhonovi, že „nepochopil, že ekonomické kategorie jsou jen abstrakce těchto skutečných poměrů, že jsou pravdivé jen potud, pokud tyto poměry trvají. Upadá tak do omylu buržo-

azních ekonomů, kteří vidí v těchto ekonomických kategoriích věčné zákony a nikoli historické zákony, platné jen pro určité historické stadium, pro určitý vývojový stupeň výrobních sil.“¹⁴ Téměř doslova totéž čteme pak v Bídě filosofie,¹⁵ na niž se zase odvolává v Kapitálu¹⁶ atd. atd.

V dělbě práce máme před sebou prvou všeobecnou výrobní sílu lidského společenství (rozvíjející se zároveň s nejelementárnějšími výrobními nástroji) a zároveň i nový a všeobecný výrobní poměr. Spojení má tu nejprve povahu totožnosti, je nerozčleněné, bezprostřední, kdežto (a tudíž) v dalším pohybu vystupuje dělba práce jako zprostředkující článek obou sfér, nesený určitým pohybem výrobních nástrojů a představující vždy určitý stupeň vývoje výrobních poměrů. Jako určitý historický výrobní poměr podléhá dělba práce úplným a podstatným proměnám; ale totéž je o ní možno říci i jakožto o společenské výrobní síle. Představa, že výrobní síly jsou na rozdíl od výrobních poměrů něčím trvalým, neměnným, pouze kvantitativně narůstajícím, je jen optickým klamem,¹⁷ vyrostlým ze zvláštnosti současných proměn na tomto poli. Ve skutečnosti před našima očima stále vznikají a zanikají výrobní síly společnosti: tisíce ručních nástrojů se stěhují do muzea, tažná zvířata mizí z povrchu země atd. – to vše byly výrobní síly společnosti a přestaly jimi být. Nemůže se stát, že tento osud postihne i dělbu práce v dosavadní podobě, jakmile se ukáže, že v zdrcujícím měřítku brzdi rozvoj lidských schopností, že se stala poutem rozvoje výrobních sil?

V pojmu dělby práce neleží jen povšechná skutečnost dělení, současnosti různých

⁸ K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, Stuttgart 1921, III, str. 319. Tato současnost je podmínkou: „když rolník nejprve pěstuje len, pak jej spřádá, pak tká, pak se tu setkáváme s následností, ale nikoli se současností těchto operací, jak to předpokládá výrobní způsob, založený na dělbě práce uvnitř společnosti“ (tamtéž, str. 335).

⁹ B. Engels Schmidtovi, 27. 10. 1890 (Marx–Engels, *Vybrané dopisy*, str. 382). „Co předpokládá dělba práce uvnitř společnosti především, je takové osamostatnění prací navzájem, že jejich produkty vystupují naproti sobě jako zboží a procházejí směnou.“ (K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, III., str. 321). Jestliže zde spojuje Marx rozčlenění práce se směnou produktů dělené práce, jinde zas připomíná, že může být založeno právě tak na bezprostřední autoritě pospolitosti: „např. v Peru byla práce také dělena; stejně v soběstačných (selfsupporting) malých indických obcích. Ale to je dělba práce, jež není založena na směnné hodnotě, nýbrž naopak, jež předpokládá více nebo méně přímo společenskou výrobu.“ (K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Ber-

lín 1953, str. 905). V této souvislosti svazuje Marx dělbu práce také s poměry přímé podřízenosti kastovní a třídní společnosti atd.

¹⁰ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, str. 479.

¹¹ K. Marx, *Ekonomicko-filosofické rukopisy*, Praha 1961, str. 118.

¹² Marx–Engels, *Německá ideologie*, *Spisy* sv. 3, str. 46.

¹³ Marxův dopis Anněnkovovi z 28. 12. 1846. Marx–Engels, *Vybrané dopisy*, str. 23.

¹⁴ Tamtéž, str. 23–24.

¹⁵ „Ekonomové líčí buržoazní výrobní poměry, dělbu práce, úvěr, peníze atd. jako stálé, neměnné, věčné kategorie“ – K. Marx, *Bída filosofie*, Marx–Engels, *Spisy* sv. 4, str. 144.

¹⁶ K. Marx, *Kapitál*, sv. 1, str. 389.

¹⁷ „Lze vůbec těžko pochopit, proč představa něčeho obecného ve výrobě musí být stále spojována s výrobními silami, zatímco vše specifické ve výrobě by tvořilo pouze výrobní vztahy?“ – O. Šik, *Ekonomie, zájmy, politika*, Praha 1962, str. 89.

práci, nýbrž zároveň specifické určení poměru, který odpovídá na otázku kdo a co „dělí“.

V původní, nerozvinuté podobě, pokud se dílí dílba práce provádí přímo společensky,¹⁸ určují její povahu přes hlavy lidí především naturální podmínky.¹⁹ Už Hegel věděl, že kde se takto ustalovala dílba práce, stávalo se to v podobě dělení lidí, to jest, vedlo to k hierarchizaci kast a tříd, nadřazených a podřazených, heroů a vasalů, pánů a otroků. Co tu bylo dáno společensky, to byla nucenost práce pro základní masu lidí, přiřazení k práci ne-svobodných a zbavení práce svobodných – tedy vyloučení práce ze společnosti a proměna pracujících v „instrumentum vocale“, jež bylo podstatou původní antické dílby práce.

Obvykle se má za to, že alespoň rozvinutá dílba práce (stejně jako směna, která ji provází), je výrazem společenskosti práce. Ovšem to je právě tak pravda jako naopak, že existence dílby práce (a směny zboží) dokazuje, že tento rozvoj společnosti dosáhl dosud jen velmi nízkého stupně, že „produkce není bezprostředně společenskou, není plodem (offspring) společnosti“,²⁰ jeho aktivním, cílevědomým dílem. Ostatně už Adam Smith věděl, že dílba práce nevdechuje ze svůj vznik lidské moudrosti, která „předvídá a zamýšlí ono všeobecné bohatství, jež vyrůstá z dílby práce“.²¹ Spočívá naopak v povaze dílby práce, že se dostává do života společnosti a lidí jako vnější moc, se kterou se člověk setkává jako s hotovou, nesmlouvavou podmínkou své existence, která vniká mezi lidi a dělí je, ovládá, uzpůsobuje jejich schopnosti k svému obrazu, udává tón jejich pracovnímu a pak i duchovnímu životu.

Jakmile se dílba práce vymaňuje ze svých fyziologických počátků, z embryonální podoby, jakou si udržela v rodině či

na prahu rodové společnosti, a stává se skutečnou společenskou dílbou práce (s dělením povolání, měst a vesnic, duševní a fyzické práce atd.),²² působí jako odcizená síla lidského společenství přes hlavy lidí: „Součinnost těchto individuí není dobrovolná, ale živelná, a proto sociální moc, tj. znásobená výrobní síla, vznikající touto součinností různých individuí, která je dána dílbou práce, se jim jeví ne jako jejich vlastní, spojená moc, nýbrž jako nějaká cizí síla mimo ně, o které nevědí, kde se vzala, kterou už tedy nemohou ovládat, která teď naopak prochází zvláštní řadou fází a vývojových stupňů, nezávislou na chtění a počínání lidí, ba dokonce toto chtění a počínání řídící. Toto odcizení...“²³

Toto odcizení provází dílbu práce ve všech jejích historických formách: společenská práce (a masa pracujících) tu není subjektem dělení, ale jeho objektem. Nedělí – je dělena. A naopak: osamostatňování společenských poměrů je jen nevyhnutelným průvodcem dílby práce.²⁴ Opomineme-li tyto skutečnosti, vytrati se nám pod rukama skutečné rozměry společenského pohybu a zbude nám jen plochý průmět dílby práce: totiž současnost různých prací. V Kapitálu, kde Marx líčí rozvinutou dílbu práce jako rozpad práce na různé činnosti, odlišné „rodem, druhem, třídou, čeledí, odrůdou“,²⁵ definuje její podstatu takto: „dílba práce je živelný (naturwüchsig – pozn. moje, R. R.) výrobní organismus, jehož vlákna byla upředená a sprádají se dál za zády výrobců zboží“.²⁶ Obdobně Engels: „Dílba práce je přímo nadvláda pracovního prostředku nad dělníkem, i když ne v kapitalistickém smyslu.“²⁷

Je zřejmé, že v představách klasiků marxismu byla dílba práce určitým historicky vzniklým společenským výrobním organismem, procesem, ve kterém působí

¹⁸ Ve skutečnosti jde vždy zároveň o dílbu práce mezi různými pospolitostmi. Sama směna specifických výrobků na podkladě dílby práce probíhá, jak dokázal Marx, zprvu nikoli mezi jednotlivci uvnitř pospolitosti, ale mezi různými pospolitostmi.

¹⁹ Dokonce ještě u Řeků a Římanů v prvních dobách byly tyto naturální okolnosti tak silné, že udávaly do značné míry tón nejen proporcím dílby práce, ale dokonce i populačním zákonům, fatální mife vystěhovalectví, kolonizací a výbojům atd.

²⁰ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, str. 76.

²¹ A. Smith, *Pojednání o podstatě a původu bohatství*, díl I., Praha 1958, str. 37.

²² „Dílba práce se stává skutečnou dílbou teprve od chvíle, kdy dochází k dělbě mezi hmotnou a duševní prací“ (Marx-Engels, *Německá ideologie*, Spisy 3, 45–6); „Základem veškeré vyvinuté dílby práce je odluka měst a venkova“ (K. Marx, *Kapitál*, I., str. 379).

²³ Marx-Engels, *Německá ideologie*, Spisy sv. 3, str. 48.

²⁴ Marx-Engels, *Německá ideologie*, Spisy sv. 3, str. 89.

²⁵ K. Marx, *Kapitál*, I, str. 58.

²⁶ K. Marx, *Kapitál*, I, str. 124.

²⁷ B. Engels v dopise Kautskému z 26. 6. 1884, *Vybr. dopisy*, str. 343.

výrobní síla, vznikající ze současnosti různých prací, jako živelný společenský poměr, osamostatňující jednotlivé práce a ovládající a podřizující si celý život výrobců. Takový plastický obraz už napovídá mnohotvárnost forem a vrstev dělby práce i podstatné kvalitativní změny, jež se tu odehrají v procesu komunistické revoluce.

Účinky společenské dělby práce

Jádro a výchozí základnu veškeré dělby práce nesmíme hledat v rozdělení činnosti, jaká se vyskytuje uvnitř současných závodů, nýbrž v *dělbě práce uvnitř společnosti*, kterou zakladatelé marxismu nazývali také *společenskou dělbou práce*.

Přímá kastovní hierarchizace nemohla ovšem poskytnout základ pro *všeobecné* rozvinutí společenské dělby práce — jednak byla tato základna přímé závislosti lidí příliš osobní a úzká pro trvalou specifikaci pracovních funkcí a vývin výrobních nástrojů, jednak samo odsunutí produktivní práce na okraj společnosti představovalo nepřekonatelnou mez pro dělbu práce: původní antický svobodný člověk neměl povolání v pozdějším smyslu (profese): jeho povoláním bylo nemít nutnost povolání, být svobodným — odtud podivuhodná univerzální povolanost antického občana.

Všeobecnou podobu dostává společenská dělba práce teprve spolu se soukromým vlastnictvím a zbožní výrobou. Trh prolamuje hranice dělby práce mezi občinami či obcemi; zanáší dělbu práce dovnitř spolitostí, mezi skupiny a jednotlivce; tím ji přetváří, vtiskuje jí *zprostředkovanou* podobu a zároveň ji zobecňuje. Směnou mezi různými osamostatněnými a na sobě nezávislými výrobními sférami rozšiřuje se „dělba práce uvnitř společnosti“ a jí odpovídající omezení individuí na sféru určitého povolání.²⁸

Povolání nemá původ v rozčlenění práce a pracujících v dílně, nýbrž v rozpadu společnosti na samostatné soukromé výrobce, připoutané existenční nutností k různým výrobním prostředkům: jeden

se stává lovcem, jiný rybářem, pastevcem atd. S rozvojem výrobních nástrojů promiká do této *obecné dělby práce* v odvětvích ještě *zvláštní prvek*, specializace: vznikají povolání ševců, krejčích atd. Směna rozvádí tento proces i mimo výrobu, a tak se osamostatňují povolání lékařů, písařů, kněží atd. a všechna povolání, vyplývající z třídního členění.

Jak vidět, bylo by možno jako východisko analýzy přijmout představu: „Povolání je společenskou skupinou pracovníků, kteří s relativní ustáleností vykonávají určitý, rozvojem dělby práce vyvolaný druh pracovní činnosti, jež je předpokladem jejich materiální existence a stává se jejich sociálně psychologickou vlastností.“²⁹

Koneckonců vznik povolání znamenal velký pokrok proti primitivnímu všemělectví antiky — a to jak svými výrobními účinky (zmnohonásobil produktivní síly a umožnil vývoj pracovního nástroje), tak i vlivem na vztahy mezi lidmi v důsledku osamostatnění soukromých existencí a rozvoje styků mezi nimi. Ale tyto přednosti jsou zároveň mezemi: s dělbou povolání každý dostává určitý nástroj a s ním výlučný okruh činnosti, který je mu vnucen, z něhož se nemůže vymanit. Každé *povolání* v životě se rovná vyloučení *nepovoláních* a tedy také nepovolanost každého za hranicemi povolání. *Dělba práce uvnitř společnosti* dělí lidi navzájem, ale zároveň dělí i každého člověka. Vytváří specializaci, odborníky, ale s nimi i „odbornický idiotismus“.³⁰ „Dělba práce“ — čteme v *Kapitálu*³¹ — „zachvacuje vedle ekonomické sféry i všechny ostatní sféry společnosti a všude klade základy onomu úzkému odbornictví a specializaci, k oné jednostrannosti člověka, které pohnuly již A. Ferguson, učitele A. Smitha, ke zvolání: „Jsme národ Helotů a není svobodných lidí mezi námi!“

Při studiu rozvoje nové společnosti za hranicí tříd nemůžeme jen tak pominout tyto důsledky společenské dělby práce, která po tisíciletí omezovala rozvoj člověka, podřývala jeho schopnosti, mržčila jeho činnost jednostranností povolání. Sou-

²⁸ K. Marx, *Kapitál* I., str. 378.

²⁹ Toto určení je vybráno z referátu D. Slejšky O profesionální dělbě práce za socialismu na konferenci o sociální struktuře roku 1964. Je úplnější než představa, tradovaná např. v *Ottově slovníku naučném*: „povolání znamená z hlediska sociologického především sociálně organizační útvar,

shrnující určitou, pravidelně vykonávanou činnost pracovní v relativně jednotný a trvalý celek“ (Dodatky IV, 2, 1937, str. 1354).

³⁰ K. Marx, *Bída filosofie, Marx-Engels, Spisy*, sv. 4, str. 173.

³¹ K. Marx, *Kapitál* I., str. 380.

časná buržoazní sociologie stejné jako vulgární představa — na rozdíl od velkých hlav klasického buržoazního myšlení — je zcela v zajetí dávné Platónovy iluze, podle které společenská dělba práce vzniká z mnohostrannosti potřeb a jednostrannosti vloh individuů. Ve skutečnosti ovšem Platónovi šlo o něco zcela určitého: poukazem na mnohostrannost potřeb u pánů a jednostrannost vloh u otroků snažil se zachránit rozkládající se bezprostřední anticikou hierarchizaci. Platón měl nadto před sebou úžasné výsledky tehdy vznikající společenské dělby práce na podkladě rozpadu původní pospolitosti a rozvoje směny: podivuhodná díla řemeslné dovednosti, která by byla nemožná před vznikem profesí. Na rozdíl od Sparťanů, kteří si vyráběli své životní prostředky převážně sami, nerozvíjeli trh a tedy — jak se jim smál Perikles — nepoužívali peněz, působila už v Athénách Platónovy doby dělba práce v důsledku rozvoje směny a trhu s tak průraznou silou, že provozování několika povolání se stalo pro řemeslníky neúnosným. Platón si ovšem všiml, že v této nové dělbě povolání se přizpůsobuje *pracovník dílu*, kdežto dřív či ve Spartě u svobodného tvůrce se spíše dilo přizpůsobovalo pracovníkovi.³²

Lidské účinky této skutečnosti (zvláště v podmínkách třídního dělení) vynikly však plně teprve mnohem později. Ohlásili je světu klasičtí představitelé buržoazního myšlení, Smith, Hegel a ostatní. I když přísně rozeznáváme důsledky dělby práce vůbec a jejího kapitalistického uplatnění, přece je zřejmé, že určité „duševní a tělesné zmrzačení“ nese s sebou každá společenská dělba práce,³³ dokonce i tam, kde zapouští své kořeny do přirozených zvláštností pracovníků. To dobře věděl už Adam Smith: „velmi rozdílné nadání, které zdánlivě odlišuje dospělé lidi různého povolání, není v mnoha případech ani tak příčinou dělby práce, jako spíše jejím důsledkem... svým vzděláním a sklonem se filosof původně od pouličního nosiče ani zdaleka tak neliší, jako tarač od chřta nebo chřt od křepeláka nebo ten zase od psa ovčáckého.“³⁴

Přes hranice staletí a tisíciletí ustálilo každé povolání svůj zvláštní způsob práce i života, určitý omezený okruh pohybů a znalostí, potřeb a schopností, smyslů a vášní, rozumů a citů. Ale zároveň udělalo z lidí doživotní „*ekonomické odrůdy*“ (Engels), jako je rolník, švec, architekt, přídavač atd. z povolání. Postupem doby společenská dělba práce — i když ztrácí určité středověké insignie, erby, uniformy, obřady, tajemství a svaté orodovniky — zasahuje stále širší masy a podřizuje člověka stále beznadějněji abstraktním podmínkám povolání. Deformuje lidi pracující jak duševně tak fyzicky. Omezuje venkovského člověka stejně jako městského. Ponechává-li řemeslníka v poetických iluzích o jeho činnosti, rozbíjí naopak u dělníka u pásu jakékoli iluze o zvláštním lidském obsahu tohoto druhu práce. Kombinuje odbornický idiotismus se stejně širokou a tupou lhostejností ke všem oborům lidského pokroku. Koncentruje úžasné rozumové potence ve výlučných jednotlivcích a zbavuje celé skupiny lidí vůbec potřeby a možnosti přemýšlet nad svou činností. Rozvíjí umělecký talent v několika lidech za cenu potlačení uměleckého nadání, citění a porozumění, ba dokonce zplanění kulturních potřeb vůbec u celé řady druhých. Postupem doby to dochází tak daleko, že každé povolání má nejen své specifické pracovní nástroje, ale také životní formy, svůj kruh návyků a talentů, své způsoby zábavy a potěšení, svůj sport,³⁵ své nemoci³⁶ — a dokonce, jak se posmíval Balzac, i své vlastní nádivky.³⁷

Jestliže tedy vcelku přineslo rozkouskování společnosti dělbou práce obrovskou novou výrobní sílu, zpusťovalo či zplanělo zároveň dnes ještě nepřehledná kvanta výrobních sil a schopností jednotlivců a skupin, podřízených dělbě práce. Na tom nic nemění skutečnost, že lidé si zvykli považovat tyto meze vlastního života a životního obzoru za přirozené a nezničitelné, ba že je druhdy vůbec nepovažují za meze, nýbrž cítí se v nich jako doma.

Socialistická společnost, jež zpřetrhala nejpodstatnější třídní hranice, které dělaly

³² Platón, *O státu*, kniha I, kap. 12.

³³ K. Marx, *Kapitál* I. str. 390.

³⁴ A. Smith, *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*, sv. I, str. 39.

³⁵ Ve všech sociálních rozbořích různých druhů sportů, které byly provedeny v kapitalistických zemích, (viz např. „*Studium generale*“), se dochází

k závěru, že každé povolání tu má svůj druh sportu: úředníci tvoří tam většinou kádr cvičenců prostných, živnostníci mají absolutní převahu mezi zápasníky, „svobodná povolání“ nejvíce hrají tenis, atd.

³⁶ Viz K. Marx, *Kapitál* I. str. 390.

³⁷ H. de Balzac, *Bratranec Pons*.

z dosavadní dělby práce svátost a nedotknutelný princip společnosti,³⁸ která uskutečnila už značné přeměny v dělbě práce (odstranění vykořisťovatelských tříd apod.), je tedy postavena před dvojí, rozpornou skutečností: historicky dochovaná společenská dělba práce představuje v současné době stále ještě nevyčerpaný zdroj výrobní síly; ale zároveň si nelze zakrývat, že tato společenská dělba práce vytvořila také některé úmorné překážky pro rozvoj výrobních sil, jež nemohly být dosud revolucí nejen odstraněny, ale ani podstatně dotčeny. Sociální rozdíly mezi druhy práce, bariéry ve vzdělání a v kulturní úrovni, to vše představuje meze vzájemného porozumění i vztahů mezi lidmi, balast, který se bude ozývat stále citelněji na každém kroku cesty ke komunismu.

Osudy dělby práce v dílně

Od dělby práce uvnitř společnosti, vně dílny, jež přikovala lidi k rozličným skupinám povolání, Marx a Engels odlišovali „dělbu práce uvnitř dílny“ nebo také „jedinečnou dělbu práce“. Ačkoli ta vzniká rovněž na půdě společenské dělby práce, je to pochod, který má poněkud jinou povahu, hybné síly, formy a směr pohybu. Především pravidlo, které „působí při dělbě práce uvnitř společnosti jen a posteriori, jako vnitřní slepá přírodní nutnost“³⁹ – toto pravidlo „uplatňuje se při dělbě práce uvnitř dílny a priori a plánovitě“.

To je důležité rozlišení, které Marx provedl už v *Bídě filosofie*⁴⁰ a dále rozvedl v *Kapitálu*. Ve skutečnosti je totiž velký rozdíl, máme-li tu „anarchii společenské dělby práce“ anebo „despocii manufakturní dělby práce“.⁴¹ Oba tyto pochody se ovšem vzájemně doplňují, přičemž dělba práce uvnitř dílny, jakožto analýza zvláštní práce, která produkuje určité zboží, v sumu jednoduchých, mezi různé dělníky rozdělených a spoluúčinkujících operací

„předpokládá dělbu práce ve společnosti, vně dílny, jakožto dělbu povolání“.⁴²

Máme-li na zřeteli původní formy dělby práce uvnitř dílny, to jest *manufakturní* poměry, pak se tu pracující přizpůsobuje procesu jen tak, že proces byl už předtím uzpůsoben pracujícímu, totiž dovednosti jeho rukou, jež byla zase sama už dříve vynucena nástrojem. Jde tu o *kombinaci dílčích dělníků a nástrojů*, přičemž jednotu celého výrobního procesu spočívá na nástrojářské zručnosti.

Dělba práce už v manufaktuře dostává určité prvky vědomé „organizace společenské práce“,⁴³ i když se ještě uplatňuje vcelku za zády jednajících osob. Ve strojní velkovýrobě „ruší se technická základna, na níž spočívá dělba práce v manufaktuře“.⁴⁴ Vyvíjí se tu taková organizace společenské práce, která přiděluje dělníky ke strojům nikoliv podle jejich subjektivního pracovního zaměření, ale podle *objektivních potřeb strojové soustavy*. Přitom stále víc „práce jednoho dělníka se téměř ničím neliší od práce druhého dělníka“.⁴⁵ Dělba práce uvnitř dílny tu dostává „čistě technický charakter“,⁴⁶ vytrácí se z ní (abstrahuje se) původní společenský obsah. V tom smyslu mluví Engels⁴⁷ i Marx⁴⁸ o podkopání dělby práce stroji, které jako hoblík srovnávají práci dělníků v abstrakci, prakticky stejnou pro všechny. V manufaktuře převládá ještě dělba práce, uvnitř továrny už analýza a kombinace jakožto prvky organizace práce.⁴⁹ Základna, na níž kapitalismus reprodukuje dělbu práce, je jednoduchá činnost abstraktních dělníků – skutečnost, jež nejzřetelněji vystupuje v nejvyvinutější formě továrny – u pásu. Masa lidí tu získává profesi tím, že jejich práce ztrácí jakékoli pozitivní rysy profese. Oproti manufaktuře, sestávající z dílčích dělníků zvláštních profesí (praďláků, tkalců atd.) pracujících se svými nástroji, skládá se továrna ze strojů, obsluhovaných masou dělníků, jejichž povolání nakonec je nemít žádné zvláštní povolání. V nejvyspělejších kapi-

³⁸ Všechny společenské teorie vykořisťovatelských tříd od Platóna až po moderní sociologii ospravedlňují dělbu práce existencí tříd.

³⁹ K. Marx, *Kapitál I*, str. 383.

⁴⁰ „Autorita v dílně a autorita ve společnosti jsou si, pokud jde o dělbu práce, *nepřímě úměrné*“ (Marx–Engels, *Spisy*, 4, str. 167).

⁴¹ K. Marx, *Kapitál I*, str. 392.

⁴² K. Marx, *Theorien über den Mehrwert III*, str. 320.

⁴³ K. Marx, *Kapitál I*, str. 390.

⁴⁴ K. Marx, *Kapitál I*, str. 448.

⁴⁵ K. Marx, *Bída filosofie*, Sp. sv. 4, str. 106–7.

⁴⁶ K. Marx, *Kapitál I*, str. 449.

⁴⁷ B. Engels, *Zásady komunismu*, Sp. sv. 4, str. 340–1.

⁴⁸ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, str. 506.

⁴⁹ Tamtéž str. 480.

talistickém průmyslu nemá abstraktní dělník povolání, nýbrž jen zaměstnání, nemá „Beruf“, nýbrž „job“.⁵⁰

V přímém protikladu k dělbě práce uvnitř společnosti „dělbu práce v továrně“ charakterizuje to, že tu práce ztratila všechen ráz specializace. Jakmile však ustává všechen vývoj specializace, začíná se objevovat potřeba univerzálnosti, snaha po všestranném vývoji individua. *Továrna odstraňuje odborníky* a odbornický idiotismus.⁵¹

S dělbou práce je to jako s mnoha jinými společenskými kategoriemi: tam, kde je dovedena do abstraktní rigoróznosti (jedinečná dělba v dílně), ztrácí své kvality a rodí svůj vlastní opak.⁵² Jestliže rozvoj pracovních nástrojů rozšiřoval okruh profesí a specializací, pak na určitém stupni se vytrácí naopak z obrovské sumy profesí a specializací všechen obsah. Katalog povolání a specializací, které kdysi obnášely několik set termínů, rozrostly se v době mechanizace do desítek tisíců. V německé systematice povolání je uvedeno roku 1925 14.000 položek, v sovětském katalogu z padesátých let 10.000. Ale tyto soupisy zároveň prokazují nicotnost rozepsaných rozdílů a totožnost nejrozumnějších termínů. Už nový sovětský kodex práce z posledních let mohl tyto tisíce shrnout do pouhých 187 povolání a 127 speciálností.

Velký průmysl je počátkem konce profesí. Tuto věc považoval Marx za „revoluční stránku továrny“. Hovoříme-li ve vyspělé mechanizované továrně stále o dělbě práce, máme už na mysli ne tak rozdíly mezi prací jednotlivých dělníků u mechanizovaného pásu,⁵³ mezi nimiž je vlastně už společenská dělba práce v jistém smyslu, to jest negativně vzato, zrušena: dělba práce mezi nimi pozbyla svého vlastnického určení, často a snadno si navzájem vymění své funkce, přecházejí z jednoho odvětví do druhého atd. Máme spíše na mysli celkové postavení všech abstraktních dělníků ve společnosti, poměr

k ostatním povoláním, k dílčím dělníkům ruční práce, k řidičím kádrům atd. a spolu s tím všechny meze práce a života abstraktního dělníka vůbec.

Tou měrou, jak mechanizace rozčleňuje pracovní postup – a tedy roste dělba práce uvnitř dílny – zjednodušuje se práce stále většího počtu dělníků, zvláštní zručnosti pozbývají cenu, jednotlivec je měněn v jednotvárnou výrobní sílu, od níž se nevyžadují zvláštní schopnosti ani fyzické, ani duševní. Z jedné strany se ruší rozdíly povolání pro většinu společnosti, z druhé strany se reprodukuje dělba práce tak, že se proti celému světu povolání staví abstraktní existence pracovní síly jakožto povolání.

V dějinách se po sobě (a v dnešní skutečnosti vedle sebe) setkáváme s různými stupni a fázemi dělby práce uvnitř dílny – podle toho, kolik řemeslné kvality zbylo dělníkovu výkonu u stroje. Chceme-li se v této technické dělbě práce alespoň trochu vyznat, nemůžeme sledovat jen řadu skutečných a pak už jen zdánlivých profesí a specializací, nemůžeme zahltnout svou pozornost rozmanitostí empirického povrchu s jeho přechodnými články, nýbrž musíme vzít v úvahu *logiku* hlubokých procesů přeměny společenských výrobních sil vcelku, změny v technice, jež je nositelem dělby práce, a v povaze výroby vůbec.

Kritické dějiny technologie a obecná technologie vůbec dosud stále nepodaly rozbor moderního strojového průmyslu, neklasifikovaly uspokojivě různé typy práce. To má své důsledky ve zmatku, který leží kolem soudobého vývoje dělby práce v závodech. Vezmeme-li v úvahu Marxovy náčrtky k vývoji technologie, můžeme se pokusit o sledování alespoň základních kategorií dělby práce.

V hospodářském životě socialistických zemí dosud existují pozůstatky výroby, ustrnuvší pouze na úrovni elementární, obecné společenské dělby práce (jako jsou zbytky individuálních rolníků), anebo spe-

⁵⁰ Rozdíl mezi „Beruf“ (celoživotní povolání) a „job“ (zaměstnání, jehož svazek s pracujícím je jen vnější a dočasný) není slovní záležitostí, ale objektivním historickým rozdílem mezi společenskou dělbou práce a dělbou práce v kapitalistické továrně.

⁵¹ K. Marx, *Bída filosofie*, Sp. sv. 4, str. 173.

⁵² „Kvalitativní rozdíl dělníků, pokud není živelný, dosazený pohlavím, stářím, tělesností atd. – tedy au fond nevyjadřuje kvalitativní hodnotu

práce, nýbrž dělbu práce, její diferenciaci – je sám historickým rezultátem a je pro velkou masu práce opět překonaným tím, že se práce stává jednoduchou“ – K. Marx, *Grundrisse der Kritik der pol. Ökonomie*, str. 506.

⁵³ Můžeme mluvit o dělbě práce a různosti povolání např. ve škole, kde jeden učitel je latinář, druhý matematik atd.? A přece rozdíly jsou zde větší než mezi dělníky u pásu.

ciální (jako jsou individuální řemeslníci, ševci, krejčí atd.). Většina společnosti se však účastní hlubší, *jednotlivé* dělby práce (uvnitř dílny).⁵⁴

Některé výrobní úseky (poměrně ještě početné) vykazují jisté znaky *manufakturní* dělby práce (např. značná část činnosti v komunálech, některé procesy na stavbách, v mechanice, sklářství a zvláště velká řada prací s nástroji v zemědělských podnicích). Vcelku ovšem tyto profese rychle mizí.

Jistá část dělníků pracuje dosud u *pracovních strojů* (kde většinu vlastních pracovních operací provádí stroj, soubor nástrojů, ale na člověka zbývá pohon a vedení materiálu vůči stroji a dozírání na stroj) — jako jsou různé pletací stroje, šicí stroje, ruční lisy, stříhací stroje apod.; obsluha zvláštních *hnacích strojů* vstřebává nyní stále menší část sil. Připočteme-li k těmto převážně ručně pracujícím dělníkům ještě řadu pracujících, odkázaných na primitivní přístroje (nikoliv však pouhé nástroje), zvláště v manipulaci s materiálem, bude tato elementární skupina dělníků u jednoduchých strojů ještě poměrně početná. Výsledky sčítání profesí v SSSR ukázaly, že v kategorii ruční práce (do níž ovšem byli zahrnuti pracující s nástroji, jednoduchými stroji i složitějším mechanismem) je stále pohlceno kolem 50% pracujících oproti 20–25% vysloveně mechanizované práce (to je u strojů vyššího typu).⁵⁵

Většina strojů používaných v naší nynější produkci má patrně povahu *činných strojů*, to je spojení pracovního stroje s hybným strojem. Sem patří především soudobé obráběcí stroje, soustruhy, frézy apod. — řazené někdy také ne příliš podařeně k „poloautomatům“. Podle odhadu sovětských autorů spotřebují pracovníci u takových strojů asi 20% času na pozorování a kontrolu, kdežto 70% času na vlastní práci, přičemž jde většinou o práci spojenou s přemísťováním a vedením materiálu, tedy s funkcí transmise, jež tu zbyla na člověka. Industrializace, zavádění

strojové výroby, se nejprve projevila (a zvlášť v Evropě) právě v početném vzrůstu těchto *dělníků-operatérů*, dělníků, obsluhujících složený činný stroj.

Pravda je, že tato skupina dělníků má poměrně vysokou kvalifikaci, avšak do značné míry ještě speciálního řemeslného typu (vyučení). Potíž dalšího vývoje těchto forem techniky bývá v tom, že tu není prostor pro rozložení celého procesu a využití třetího článku strojů, to je transmise. Jinými slovy běh produkce se tu dá těžko zhromadnit pro atomizaci činných strojů; zůstává tedy v slepé uličce malosériové výroby. Máme před sebou charakteristický obrys naší střední továrny, v níž ke každému stroji patří dělník a naopak.

Do jisté míry na roveň dělníku-operatéra u činných strojů možno postavit práci řidičů všeho druhu: šoférů, kombajnérů, traktoristů, jeřábníků, bagristů atd., i když svou povahou mnohem spíš patří k následující kategorii seřizovačů.

Když konečně značná část práce, jež ještě vyžaduje lidskou řemeslnou dovednost — to je práce spojené s přemísťováním, upevňováním a vedením suroviny ke stroji — je oddělena od činnosti operatéra a vložena do stroje (ve velkém množství případů pomocí pobočných strojů a přístrojů), dostáváme se k *práci na plně mechanizovaném stroji*.⁵⁶ Zde už je téměř všechna vlastní práce převzata pracovním a hybným strojem spolu s transmisními prvky.⁵⁷ Podle odhadů o práci *seřizovačů* — dělníků na takovém plně mechanizovaném stroji (někdy nepodařeně nazývaném *automatem*) — 53% času připadne na kontrolu a rozpočty, kdežto 47% na vlastní práci. Tady už vlastně prvky duševní práce (a s nimi vypětí nervů) převyšují obsah fyzické práce a tělesné námahy. Pravda, seřizovači nejsou ještě v socialistických zemích převládajícím typem dělnické profese. Teprve v posledních letech spolu s komplexní mechanizací začínají jejich počty růst poněkud rychleji než počty operatérů.

Přitom je pozoruhodné, že práce seřizo-

⁵⁴ Zároveň se tu však reprodukuje i specifická (oborová) a obecná (odvětvová) dělba práce.

⁵⁵ Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1960 godu.

⁵⁶ U individuálních strojů — oproti strojovým systémům — se jen málokdy může podařit převést všechny transmisní pohyby na mechanismus, protože je právě není možno nejprve rozložit a zhromadnit.

⁵⁷ Příležitostně nazývá Marx také jednotlivé spojení pracovního stroje, hybného stroje a transmise automatickým systémem. Ale za času Marxových si každé takové spojení vyžádalo *obrovské „rozeznání obilí“*, ve které všechny tři prvky byly podle možnosti rozvinuty. Marx neznal univerzální hybatel (elektromotor), který umožňuje vytvoření malých činných strojů.

vačů obvykle nevyžadují víc řemeslné kvalifikace než u operátorů, nýbrž spíše méně. Zato se nemohou obejít bez určité znalosti celkové *technologie*. Dokonce tu práce bývá jednodušší než například u soustružníků; seřizovač platí nejednou za pouhou pomocnou sílu; mívá nižší plat než operátor, ačkoli z technického hlediska (z hlediska dělby práce uvnitř dílny) to může být činnost vyššího, pokročilejšího typu.

Tento klam vyplývá z toho, že kategorie seřizovače se teprve v poslední době vysoké mechanizace jen zvolna vyděluje. Vzhledem k tomu, že řízení a kontrola technologického procesu nevyčerpává možnosti seřizovače, bývají k jeho vlastní funkci přiřazovány (nebo v nich ponechávány) ještě různé operační úkoly (v rozsahu 15–20% pracovní doby, u individuálního stroje ještě víc) nebo zase bezprostřední ruční úkony pomocného dělníka (v rozmezí ještě větším). Tyto skutečnosti zatemňují citelně logiku moderní dělby práce: nejsou rozpoznávány výsledné tvary (práce seřizovače, orientovaná na kontrolu a regulaci) od pobočných a přechodných zplodin mechanizačního procesu. Nedokonalost nynějších mechanických soustav si vynucuje prudké rozšiřování kádrů opravářů, z nichž někteří pracují vlastně na úrovni seřizovačů, kdežto jiní zaskakují spíše jako dočasné pomocné síly v pórech nevyvinuté či nespolehlivé techniky. Nicméně po vyvinutých okrajích současné výroby vidíme už zřetelně ostré kontury: v pásové výrobě prudce klesá podíl operátorů asi z $\frac{2}{3}$ dřívějšího průměru pod 10%, kdežto počet seřizovačů vzrůstá z 5–6% na polovinu, v moderních automobilkách SSSR dosahuje 65%, u Fordových linek 70% dělníků.⁵⁸

Vedle toho vývoj strojů bývá často chápán jako lineární přírůstek, dodatečná *syntéza* strojových operací, zatímco skutečným předpokladem automatické syntézy a pravou cestou tovární techniky je naopak *analýza*, rozčlenění každé ruční operace, každé kvalifikované práce v jednoduché abstraktní prvky a nahrazení těchto prvků mechanismem: „zásadou vel-

kého průmyslu je rozložit každý výrobní proces sám o sobě na prvky, z nichž se skládá.“⁵⁹

Pokud probíhá a není skončen prvotní proces *mechanizace* (odpovídající kruhu průmyslové revoluce), nemůže být považován za výrobní pokrok rozhodujícího druhu přechod k pracím vysoké kvalifikace subjektivního, polořemeslného typu, i kdyby se zdálo, že jakkoli obohacuje jednotlivého pracovníka, nýbrž naopak rozčlenění každé kvalifikované práce racionalizací v *jednoduché*, objektivní prvky — a v souvislosti s tím zvětšování podílu abstraktních dělníků, kteří se obejdou bez specializované řemeslné kvalifikace, a jejichž vztah k práci je nijak zvlášť neobohacuje. V tom smyslu je posledním slovem mechanizace a nejvyšším typem plně mechanizovaného stroje u nás často podceňovaný *běžící pás*,⁶⁰ ve kterém je i transmisní soustava *plně* vyvinutá a zprostředkovatel se viditelně stává osou celého pohybu; tak jsou u pásu všechny práce rozloženy na jednoduché elementy a reprodukovány soustavou strojů, kdežto abstraktnímu dělníkovi zbývá buď jen zcela jednoduchý doplňující pohyb v pórech této soustavy, anebo čistý dozor a regulace chodu pásu. K těmto tvarům dospěla průmyslová revoluce zvláště v Americe.

Jestli už u operátorů a řidičů bylo patrné, jak překračují hranice dosavadní společenské dělby práce, jak táž specializace — jako kombajnér, šofér atd. působí ve všech odvětvích a oborech výroby, pak o seřizovačích a zvláště o abstraktních dělnících u pásu je možno říci, že vůbec nepřínáležejí k některému oboru odvětvové a oborové dělby práce, že pro ně tyto okolnosti nemají zvláštní význam, že vyrábějí v podstatě stejnou práci naprosto rozdílné výrobky v naprosto rozdílných odvětvích. Došli až na kraj společenské dělby práce. Další dělení funkcí už nijak nemění podstatu jejich činnosti. Zato naprostá abstraktnost jejich práce vyvolává okamžitě potřebu univerzality.

Teprve odtud, od plně *mechanizované strojní soustavy* (Maschinerie),⁶¹ od pásu, vede cesta ke skutečné komplexní *automa-*

⁵⁸ Podle údajů CSU při radě ministrů SSSR z roku 1959 a J. Brighta (*Automation and Management*, Boston, 1958).

⁵⁹ K. Marx, *Kapitál I*, str. 490.

⁶⁰ Charakter pásu jakožto mechanismu strojů mají ovšem právě tak některé vy-

spělé moderní hutní výroby, řada energetických celků a chemických závodů.

⁶¹ Marx hovoří v tomto smyslu o „System der Maschinerie“ či „Automatische Maschinerie“ (*Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, str. 584 aj.)

tizaci, která teprve příkře obrací všechny dosavadní tendence v rozvoji techniky i lidské práce a její dělby. Přípravou pro tento proces je vydělování zvláštních kontrolních a regulačních operací, posledních, jež zbyly na dělníka v soustavě pásu, a jejich nahrazování technickými čidly a kybernetickými články, jež se opět ze zprostředkovatelů postupně převrací v osu celého automatického systému. Když tak byly i tyto kontrolní a regulační funkce dělníka převzaty automaty — a jen to je možno skutečně nazvat procesem automatizace — *vystupuje člověk vůbec z bezprostředního výrobního procesu*, jehož byl dosud hlavním činitelem. Dochází zde ke kvalitativnímu zvratu, jenž radikálně mění celý poměr člověka a techniky. Od úplné analýzy práce v abstraktní elementy, jež je podstatou mechanizace, se přechází k syntéze, jež tvoří nejvyšší článek a zároveň specifiku automatizace a přináší s sebou vyšší stupeň lidské činnosti. Oba tyto stupně mají — pokud jde o dělbu práce — opačné účinky.

Základní masa práce v automatické výrobě se tak převrací v *inženýrsko-technickou činnost*, výzkum, řízení a zdokonalování celého automatického procesu. Teprve v tomto smyslu se opět mění poměr objektu a subjektu ve výrobě, a to pocho-pitelně podstatně zasahuje povahu dělby práce. Prakticky tento pochod automatizace dnes teprve začíná, ale zároveň už není hudbou budoucnosti. Některé elektrárny, zkušební automatizované závody v SSSR atd. dokazují, že je plně reálné počítat pro budoucnost s přechodem veškeré výroby k takové automatizaci, v níž se hlavní osobou stane pracovník inženýrsko-technického typu, který už nemusí zasahovat do běhu bezprostřední výroby, ale jehož těžiště práce leží v přípravě a přeměně výroby, ve vědeckém výzkumu atd. Je pravděpodobné, že praxe přinese řadu méně dokonalých a přechodných článků, ale vcelku je možno říci, že jedině na podkladě zásadní *proměny* lidské práce i výrobních sil společnosti je možno očekávat obrát i na půdě dělby práce: tím vlastně zmizí dělba práce uvnitř dílny, protože postupně zmizí bezprostřední prá-

ce uvnitř dílny a zbude tu nejvyšší cílevědomé technické členění v kolektivu inženýrsko-technického personálu, v němž základní masa účastníků pracuje v podstatě na stejné úrovni.

Jestliže nepochopíme tuto *dvojí* vnitřně rozpornou tendenci, jež se dnes uplatňuje na půdě dělby práce, bude nás dnešní skutečnost svými povrchovými projevy a průměrnými daty na každém kroku klamat: z jedné strany se nám budou skutečné pokroky v analýze lidské práce jevit jako důvod pro lámání hole nad myšlenkou překonání dělby práce, z druhé strany budeme marně hledat v dočasných stupních a bezvýhodných uličkách polořemeslné syntézy nejvyšší výdobytky současného výrobního pokroku.

Teorie o budoucnosti dělby práce

Pokusme se nyní stručně rekonstruovat, jaké byly skutečné představy klasiků marxismu-leninismu o budoucnosti dělby práce.

Poznámky o hranicích dělby práce nalézáme hned v prvních pracích Marxových.⁶² V „Německé ideologii“ však už zřetelně uzrálo Marxovo a Engelsovo přesvědčení o objektivní nutnosti *překonání společenské dělby práce* — jakožto živelného výrobního organismu, který se ustálil v podobě dělení na povolání, „ekonomické odrůdy“ s různou sociální, kulturní a psychologickou úrovní — v průběhu komunistické revoluce: společenská dělba práce rozvíjí schopnosti jednotlivce, ale zároveň je rozvíjí jednostranně, tj. mrzačí jej, když jej zařazuje do nějakého jednostranného povolání a vytváří překážky, které by znemožnily vznik komunistických poměrů, ve kterých „posláním, určením, úkolem každého člověka je rozvíjet se všestranně“.⁶³ Přeměnu osobních sil (vztahů) ve věcné síly, k níž došlo dělbou práce, není možno zrušit tím, že si vyženeme z hlavy povšechnou představu o tom, nýbrž jen tím, že si individua tyto věcné síly znovu podrobí a dělbu práce zruší... „Aby se poměry přestaly osamostatňovat vůči individuí, aby individua přestala být podrobena nahodilosti, aby osobní

⁶² „Dělba práce... z člověka dělá co možná abstraktní bytost, stroj (Drehmaschine) atd. a proměňuje jej až v duševní a fyzické nedochůdce

(Missgeburten)“ — K. Marx, *Aus den Exzerptheften*, MEGA I. 3, str. 540.

⁶³ Marx-Engels, *Německá ideologie*, Sp. sv. 3, str. 293.

vztahy individui přestaly být subsumovány pod obecné třídní poměry atd., je konec konců podmíněno odstraněním dělby práce. ... Komunistická revoluce ... zruší dělbu práce“ atd.⁶⁴

Marx a Engels si to představovali tak, že v komunistické společnosti nikdo nebude mít „nějaký výlučný okruh činnosti, nýbrž každý se bude zdokonalovat v kterémkoliv oboru“. Společnost mi umožní, „abych dnes dělal to, zítra ono, abych ráno lovil, odpoledne rybařil, večer se zabýval chovem dobytka, abych po jídle kritizoval, podle toho, na co mám zrovna chuť, a přitom se ze mne nikdy nestane lovec, rybář, pastevec, ani kritik.“ „V komunistické společnosti nebudou malíři, nanejvýš tam budou lidé, kteří mimo jiné také malují.“ Čili co se v komunismu uplatní „v podobě nějakého povolání, určení, je právě popření povolání, prakticky dosud vytvářejícího dělbu práce, popření jediného skutečně existujícího povolání – tedy popření povolání vůbec. Všestranné uskutečňování individua přestane být v představě ideálem, povoláním atd. teprve tehdy, až individua budou moci kontrolovat vlivy světa, které naléhavě požadují od individuí, aby skutečně rozvíjela své vlohy; tak to chtějí komunisté...“ atd, atd.⁶⁵

Uvádím všechny tyto známé a přehnané vyhrocené citáty, aby byl vykreslen obraz představ o budoucnosti dělby práce, který v podstatě provází pak celé dílo Marxovo a Engelsovo, i když nabývá později mnohem určitějších kontur. O několik let později, v „Bídě filosofie“, vytýká například Marx Proudhonovi, že klade jen dělbu práce jedné historické epochy proti dělbě práce druhé historické epochy,⁶⁶ místo co by postavil otázku existence dělby práce vůbec.

V době práce na Manifestu odpovídá Engels na otázku o budoucnosti dělby práce již značně konkrétněji: „Společně provozovat výrobu nemohou lidé, jako jsou dnešní – lidé, z nichž každý je podřízen jednomu výrobnímu odvětví, je k němu připoután, je jím vykořisťován, může rozvíjet jen jednu svou vlohru na úkor všech ostatních a zná jen jedno od-

větví, nebo jen část jednoho odvětví z celé výroby. Už dnešní průmysl může takových lidí stále méně používat. A průmysl, provozovaný společně a plánovitě celou společností, předpokládá lidi, jejichž schopnosti jsou všestranně rozvinuty, kteří jsou s to vyznat se v celém systému výroby. Dělník práce, už dnes podřítý stroji, která z jednoho člověka dělá rolníka, z druhého ševce, z třetího továrního dělníka, z čtvrtého burziána, tedy úplně zmizí (wird also gänzlich verschwinden).“⁶⁷

V době práce na Kapitálu nalézá konečně Marx definitivní formuli. Popisuje komunistickou společnost, v níž se předpokládá „společenskost jakožto základna produkce“: „*Místo dělby práce*, která se plodí nezbytně ve směně směnných hodnot, *by tu existovala organizace práce*, která by měla svým důsledkem podíl jednotlivce na kolektivní spotřebě.“⁶⁸

Táž myšlenka zní v Kapitálu: „Povaha velkého průmyslu podmiňuje proto střídání práce, pohyb funkcí, všestrannou pohyblivost dělníka... jestliže se však nyní střídání práce prosazuje jen jako nepřekonatelný přírodní zákon a se slepě ničivou silou přírodního zákona, který všude naráží na překážky, činí naproti tomu sám velký průmysl svými katastrofami otázkou života a smrti, budou-li střídání práce a tedy co největší mnohostrannost dělníků uznány za všeobecný zákon společenské výroby, jehož normálnímu uskutečňování musí být přizpůsobeny poměry. Činí otázkou života a smrti, zda bude nestvůrnost nešťastného rezervního dělnického obyvatelstva, chovaného v záloze pro měnící se vykořisťovatelské potřeby kapitálu, nahrazena absolutní pohotovostí člověka pro měnící se potřeby práce; zda dílní dělník, pouhý nositel určité dílní společenské funkce, bude nahrazen všestranně vyvinutým individuem, pro něž jsou různé společenské funkce střídavými způsoby životní činnosti... Není pochyby..., že kapitalistická forma výroby a jí odpovídající ekonomické poměry dělníků jsou v naprostém rozporu s takovými převratnými fermenty a jejich cílem – *zrušením staré dělby práce*. Ne sutor ultra crepidam’.

⁶⁴ Tamtéž, str. 87, 387, 448–9 a j.; (v těchto citátech a v některých dalších jsem upravitel některé nepřesnosti překladu, které tu však pro nás nemají význam).

⁶⁵ Marx–Engels, *Německá ideologie*, Sp. sv. 3, str. 46, 47, 293, 402 a j.

⁶⁶ K. Marx, *Bída filosofie*, Sp. sv. 4, str. 164.

⁶⁷ B. Engels, *Zásady komunismu*, Sp. sv. 4, str. 340–1.

⁶⁸ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, str. 89 (podtrženo mnou – R. R.).

Toto non plus ultra řemeslnické moudrosti se stalo hroznou pošetilstostí od chvíle, kdy hodinář Watt vynalezl parní stroj, holič Arkwright sprádací stroj, zlatnický dělník Fulton parník.⁶⁹

Neuvádím tyto dlouhé citace pro slovní uznání překonání dělby práce v budoucnu. To konečně není podstatné. Jde tu o to, co Marx na podkladě tendencí vývoje společenské výroby vidí jako obraz budoucnosti a klade na místo dosavadní dělby práce. Jeho myšlenka je zřejmá: bude to všestranný rozvoj (a střídání) práce, organizovaný společností jakožto „všeobecný zákon společenské výroby“, v níž tedy člověk není určen některým povoláním.

Engels v Anti-Dühringu cituje tato Marxova slova a dodává k nim: „Společnost, stávající se vládou všech výrobních prostředků, aby jich plánovitě používala, odstraňuje dosavadní porobení lidí jejich vlastními výrobními prostředky. Společnost se ovšem nemůže osvobodit, aniž je osvobozen každý jednotlivec. Starý výrobní způsob musí být od základu převrácen a zejména musí zmizet stará dělba práce. Místo ní musí nastoupit organizace výroby...“⁷⁰ Zase tu nejde o slova, zda tu Engels píše o překonání dělby práce či zrušení staré dělby práce atd.,⁷¹ nýbrž že proti tomu všemu staví pozitivní obraz, téměř doslova stejný jako Marx v Grun- drissech: to jest „organizaci práce“, „organizaci výroby“, spojenou s všestranným uplatněním a rozvinutím člověka. Oč jde, pochopíme dále z Engelsových poznámek, v nichž se vysmívá – podobně jako kdysi Marx Proudonomu i Dühringovu tvrzení, že zmrzačení lidí není „důsledkem principu dělby práce vůbec“, nýbrž zvláštního účinku, který „měla o sobě nevinná dělba práce ve spojení se společenskou nesvobodou“.⁷² Engels to označuje za „dětskou představu“... „jako by vše bylo odčiněno, jakmile jen ‚se bere zřetel na přírodní příležitosti a osobní schopnosti‘ – přičemž i nadále celé maso existencí budou porobováno vyráběním jediného druhu výro-

ků, celá ‚obytelstva‘ budou zaměstnána jediným výrobním odvětvím a lidstvo se bude i nadále dělit v množství různých zmrzačených ‚ekonomických odrůd‘, jako jsou ‚přidavači‘ a ‚architekti‘. Společnost se má stát vládou výrobních prostředků jako celek, aby každý jednotlivec zůstal otrokem svého výrobního prostředku a mohl si jen volit, kterého výrobního prostředku.“⁷³ Aby nebylo omylu, uveďme tu ještě Engelsovu rukopisnou poznámku: „... dělení na druhy povolání se už i tu stává mezi pro výrobu, ježto způsobuje zmrzačení a zkostnatění individuí, avšak v budoucnu zcela odpadne.“⁷⁴

Konečně, aby obraz byl úplný, i pokud jde o poslední práce Marxovy, stačí snad uvést známá slova z Kritiky gothajského programu, kde se podmínky komunistického života shrnují takto: „Ve vyšší fázi komunistické společnosti, až již jednotlivci nebudou v zotročujícím podruží dělby práce a tím zmizí také protiklad mezi duševní a tělesnou prací, až práce nebude jen prostředkem k životu, nýbrž sama se stane první životní potřebou, až s všestranným rozvojem jednotlivců vyrostou i výrobní síly...“⁷⁵

A tak bychom mohli pokračovat. Uveďme alespoň ještě citát z Lenina: „... přecházet k odstraňování (uničování) dělby práce mezi lidmi, k výchově, školení a přípravě všestranně vyspělých a všestranně vyškolených lidí, lidí, kteří dovedou všechno. K tomu spěje komunismus, k tomu musí spět a k tomu dospěje, ale teprve po dlouhé řadě let.“⁷⁶

Bez ohledu na slovní interpretaci máme tu tedy před sebou stále tutéž představu komunismu (jeho vyšší fáze), jakožto společnosti, ve které bude překonána stará společenská dělba práce – tento živelný výrobní organismus, sprádaný za zády lidí, s jejím rozdělením na lidi fyzické a duševní práce, na lidi měst a venkova, s jejími „relativně stabilními“ povoláními, která dominují člověku. Z dělby práce tu vůbec zbude jen onen nejvšeobecnější po-

⁶⁹ K. Marx, *Kapitál I*, str. 517–19.

⁷⁰ B. Engels, *Anti-Dühring* str. 251; MEGA, Sonderausgabe, str. 305–6.

⁷¹ Z uvedených i celé řady neuvedených citátů a poznámek soudím, že Marx a Engels myslili jedno a totéž pod zrušením „staré dělby práce“ či „dosavadní dělby práce“, či „překonáním dělby práce“ vůbec. Užívali přece často obratu „zrušení staré třídní společnosti“ – znamená to, že byli pro novou třídní společnost? V uvedeném textu píše Engels o odstranění „dosavadního porobení

lidí jejich vlastními výrobními prostředky“ – znamená to, že byl pro nové, jiné „porobení lidí jejich vlastními prostředky“?

⁷² B. Engels, poznámky k Anti-Dühringu, MEGA, Sonderausgabe, str. 443.

⁷³ B. Engels, *Anti-Dühring*, str. 254.

⁷⁴ B. Engels, *Anti-Dühring*, str. 321; MEGA, Sonderausgabe str. 442.

⁷⁵ Marx–Engels, *Kritiky programů*, str. 43.

⁷⁶ V. I. Lenin, *Spisy*, sv. 31, str. 43–4; rusky sv. 31, str. 32.

čáteční rys, který ovšem netvoří její specifickou podstatu a který postupně vyčihl v banální skutečnost, neschopnou už definovat změny v kvalitě — totiž současnost různých činností.

Každý, kdo zná Marxův způsob myšlení, pochopí, že tu v žádném případě nemůže jít o „odmítnutí“, „zničení“, či „zavržení“ dělby práce v tom smyslu, že se od dělby práce půjde zpět k nedělené, jednotné, pro všechny stejné činnosti či snad že se předejde všem vystřídat v patřičném sledu všechna povolání. Celý vtíp této *negace* spočívá naopak v tom, že vývoj směřuje od *plně provedené* dělby práce v socialistické společnosti (a na tomto podkladě) k vyšší formě spolupráce lidí, která zahrnuje všechny vymoženosti dělby práce, ale zároveň překračuje její hranice. Aktuálním úkolem socialistické společnosti je tedy uplatnit, *rozvést* dělbu práce do všech důsledků, najít všechny její užitečné formy a tím připravit její překonání. Organizace spolupráce, jež může nastoupit na její místo, může být jenom něčím mnohem vyšším a hlubším, co odstraňuje bariéru poměrů, konstituovaných nad hlavami lidí ve formě povolání, určujících osud člověka — tedy systém vzájemného rozvoje lidí, ve kterém současnost různých prací (a vůbec výsledky dělby práce) jsou jen momentem, zahrnutým a aplikovaným v té či oné podobě a v tom či onom rozsahu.

Pak se ovšem místo dělby práce objevuje před námi obraz *společenské organizace práce*, ve které lidé jsou zároveň cílevědomým subjektem i objektem, ve které sami vědomě regulují rozličné úkoly, které jim připadají; ve které člověk není definován a omezen nějakým povoláním, nýbrž vyvíjí se přes jeho hranice; ve které všichni znají celý okruh výroby, procházejí jako školením jeho cyklem, volí a mění obor činnosti podle potřeb svého vlastního rozvoje, kde tedy už neexistují ani rolníci, dělníci a inteligenti, ani přídavači, ševci, soustružníci, architekti, malíři, o filosofech ani nemluvě, nýbrž lidé širokého profilu, kteří hned tu, hned onde vykonávají funkce, jež připadaly těmto povoláním, ale nejsou nijak vázáni jejich

hranicemi. Užívám-li pro takovou společnost — podle vzoru Marxe a Engelse — názvu *organizace společenské práce* namísto *dělby práce*, je to tedy proto, že tento termín je pro tuto skutečnost adekvátnější a přesnější, vyjadřuje aktivní vztah ke spolupráci, kdežto dělba práce vždy připomíná poměr, do něhož lidé (přes všechny iluze) vstupují nezávisle na své vůli; krom toho tento termín není vázán na rozdílnost a osamostatněnost prací, jako je to u dělby práce, zachycuje mnohem účinněji změny, které tu nastaly; a konečně odpovídá požadavku vědecké klasifikace, podle které „každé nové pojetí vědy zahrnuje v sobě i revoluci v odborných výrazech této vědy.“⁷⁷

Zdá-li se nám snad Marxův a Engelsův i Leninův obraz budoucnosti dělby práce dnes — kdy stará společenská dělba práce i se svými povoláními je povětšinou ještě železnou nezbytností, a kdy představy, jež plodí, nabyly podoby všeobecného přesvědčení — něčím přehnaným nebo fantastickým, sotva je to důvod pro to, abychom je prostě ignorovali.

Ostatně teoretické prognózy, pokud je vypracovalo komunistické hnutí, v podstatě vždy přijímaly za svůj Marxův, Engelsův a Leninův nástin budoucích změn dělby práce. Bylo by možno dokázat, že ve dvacátých a třicátých letech se o něj výslovně opírala také velká většina sovětských teoretických prací. Změna nastala až v podmínkách kultu osobnosti: z perspektiv vyšší fáze komunismu tu postupně vymizel zvrat v postavení dělby práce v budoucí společnosti a všechno se zredukovalo dokonce jen na kvantitativní změny uvnitř existující dělby práce. Původ tohoto zkreslení Marxových, Engelsových a Leninových názorů souvisel se Stalinovým podáním komunismu. Dnes poznáváme, že Stalin nepočítal s takovými kvalitativními převratnými změnami na půdě výrobních sil, jako je vědeckotechnická revoluce, jakožto s podmínkou dosažení komunismu. Jeho model budoucí společnosti se opíral spíše o lineární narůstání už existujících průmyslových výrobních sil. Vezmeme-li za základ Stalinovy údaje z XVIII. sjezdu VKS(b), později korigova-

⁷⁷ B. Engels, *Předmluva ke Kapitálu, Kapitál*, sv. I. str. 40. Přírodní věda používá s velkým úspěchem tohoto principu a mění dokonce během

každého desetiletí velkou část své terminologie; kde je důvod, aby se mu společenská věda v případě objektivních změn vyhýbala jako čert kříží?

né v řech k voličům roku 1946, mělo jít o materiální základnu, charakterizovanou asi trojnásobným převýšením předválečné průmyslové úrovně, 60 mil. tun oceli, 500 mil. tun uhlí a 50 mil. tun nafty atd. atd. Později, v „Ekonomických problémech socialismu“, doplnil Stalin tyto podmínky pozvednutím reálných mezd na víc než dvojnásobek oproti roku 1951, což mělo stačit k „možnosti provést přechod od první fáze komunismu k druhé jeho fázi“.⁷⁸ Srovnáme-li tyto údaje s dnešními perspektivami, stanovenými Programem KSSS, vynikne — dnes už překvapující — ubohost oné úrovně zdrojů, na níž měl být podle Stalina postaven komunistický život.

Produkce v průmyslu SSSR je dnes víc než 6krát větší než před válkou (Stalinova hranice byla překročena už roku 1955) a Program KSSS žádá ještě šestnásobné zvýšení. V SSSR se vyrábí ne 60, ale kolem 85 milionů tun oceli (Stalinův předpoklad byl splněn už v roce 1959), a program KSSS žádá ještě čtyřnásobné zvýšení. SSSR překročil už v roce 1959 hranici 500 mil. tun těžby uhlí, a přece to ještě sovětské společnosti nijak nestačí. 50 mil. tun nafty vyrobil SSSR již roku 1953, od té doby nechal za sebou Stalinův požadavek čtyřikrát a Program KSSS žádá ještě víc než čtyřnásobné zvýšení. V nejbližších letech dosáhne už SSSR úrovně reálných mezd 2krát vyšších než roku 1951, to jest bude splněna podstatná Stalinova podmínka komunistického života, ale Program KSSS žádá zvýšení reálných příjmů sovětského obyvatelstva ještě třiapůlkrát. Skutečnost tak prokázala, že úroveň výrobních sil a spotřeby, kterou Stalin považoval za dostatečnou, nejen nestačí pro vytvoření komunistických vztahů mezi lidmi, pro všeobecný rozvoj lidí atd., ale představuje jen zlomek potřebné materiální základny pro tyto vztahy (např. u nafty jen 7%, u objemu produkce 9%, u reálných mezd 18%, u oceli 24% atd.

toho, co považuje Program KSSS za minimální předpoklad).

Je pochopitelné, že model komunismu bez vědeckotechnické revoluce, třebaže se nám zdál kdysi velkolepý, musel snížit celý obsah komunistických přeměn, zkreslovat vztahy budoucí společnosti, omezovat a restringovat zásadní změny a vracet celé úseky komunistické revoluce do existenčních a nazíracích forem současného života. Tak byla citelně omezena myšlenka základní přeměny práce pro miliony lidí, tato nejpodstatnější proměna na cestě ke komunismu; tak se do budoucího života vyšší fáze komunismu převáděly některé prvky státně-politické struktury nynější společnosti atd. V této souvislosti si také vysvětlíme, proč Stalin změnil a fakticky znehodnotil Leninovu tezi o „úplném odstranění“ jak rozdílů mezi městem a venkovem, tak i rozdílů mezi duševní a fyzickou prací;⁷⁹ proč nahrazoval toto jasné určení tezí o udržení blíže nedefinovaných „nepodstatných rozdílů“ (jde právě o sociální, ekonomické a kulturní rozdíly, o nichž právem říká Program KSSS, že musí zaniknout⁸⁰) mezi městem a vesnicí a mezi lidmi duševní a fyzické práce, mezi „podmínkami vedoucího personálu podniků“ a „podmínkami dělníků“.⁸¹ Dnes víme, že Stalin prostě nezvládl celkový obraz komunistické společnosti a v některých směrech měl o velikosti a hloubce komunistické revoluce ploché, hubené představy. Petrifikoval toto omezování úkolů výstavby komunismu tezí o zachování „nepodstatných“ *sociálních rozdílů*, založených na dělbě práce.

V tomto ovzduší, pod tímto dojmem se pak rodila většina úvah o zachování a dalším rozvoji dělby práce v komunismu, které známe z poválečné literatury. Některé úvahy se dokonce snažily vyškrtnout z Marxe a Engelse i požadavek zrušení povolání⁸² anebo dokazovaly, že to vše je nejvýš bezvýznamný hřích revolučního mládí klasiků.

⁷⁸ J. V. Stalin, *Otázky leninismu*, 1948, str. 556; dále J. V. Stalin, Molotov, *K voličům*, 1950, str. 19–20; J. V. Stalin, *Ekonomické problémy socialismu v SSSR*, 1952, str. 68.

⁷⁹ V. I. Lenin, *Velká iniciativa*, *Vybr. spisy* II., str. 468.

⁸⁰ Program KSSS, XXII. sjezd KSSS, Nová mysl, zvl. číslo, str. 453.

⁸¹ J. V. Stalin, *Ekonomické problémy socialismu v SSSR*, str. 30.

⁸² Po pravdě je třeba říci, že Stalin slovně hájil marxistickou koncepci o překonávání hranic

povolání, aby pracovníci za komunismu „nebyli po celý život připoutáni existující dělbou práce k jednomu povolání“ (Ekonomické problémy socialismu v SSSR, str. 68) — ale omezoval tyto přeměny hranicí oněch „nepodstatných“ rozdílů, jež musela reprodukovat „ekonomické odrůdy“ na nové základně. Svou tezi o zachování nepodstatných rozdílů mezi lidmi různé práce Stalin zavrhoval své vlastní dřívější správné vývoody (např. v řeči ke Stachanovcům z roku 1935) o odstranění rozdílů mezi sociálními skupinami.

V Marxově díle existuje jen několik zmínek o zachování dělby práce *těsně* po odstranění kapitalistických výrobních vztahů; např. zmínka, která se zřetelně týká nižší fáze komunismu, totiž socialismu a má ještě podmíněný tvar: „ačkoliv dělba práce“ — píše tu Marx⁸³ — „by se tu nemohla historicky od počátku tak objevovat, spíše se může tak objevit teprve jakožto důsledek kapitalistické produkce, přece by dělba práce byla možná právě tak, kdyby výrobní prostředky náležely asociovaným dělníkům, a ti by se k nim chovali jako k něčemu, čím in natura jsou, svým vlastním produktům, a předmětným prvkům vlastní činnosti.“ Tento argument uplatňuje Marx v polemice s názory, že kapitál je jediný, kdo vůbec zavedl a udržuje dělbu práce. Rozhodně jej nelze považovat za důkaz, že by Marx opustil myšlenku překonání dělby práce ve vyšší fázi komunismu. Naopak, podmiňující způsob nasvědčuje přímo opaku.

V celém díle Marxe, Engelse a Lenina nelze skutečně nalézt zmínku, která by svědčila o tom, že si klasikové představovali vyšší fázi komunismu se zachováním společenské dělby práce (její podstaty) a dělení povolání. „Dokázat“ něco takového, k tomu by bylo nutno přímo zkreslit, falšovat text jejich děl. A to se skutečně stalo. Marx ve známém dopise Kugelmannovi z 11. 7. 1868 hovoří o formách *rozdělování* v různých společnostech⁸⁴ a dodává: „je samozřejmé, že určitá forma společenské výroby naprosto nemůže tuto *nutnost rozdělování* společenské práce v určitých proporcích zrušit, nýbrž že může změnit jen její jevovou formu.“⁸⁵ Ačkoli ještě v ruském překladu z roku 1934 je tento Marxův dopis uveden přesně a správně, ve vydání z roku 1947 byla náhle provedena změna a místo „rozdělování“ (Verteilung) byla dosazena „dělba práce“

(Teilung der Arbeit).⁸⁶ Tak byl vyroben jediný „doklad“, že Marx považoval dělbu práce za věcnou průvodkyni lidské společnosti i v nejvyšší fázi komunismu. Toto zkreslení bylo pak mnohokrát citováno, zavedeno do encyklopedie⁸⁷ a proniklo i do českého překladu Marxova dopisu.⁸⁸

Teprve nedávno akademik Strumilin, jeden z opravdových znalců ekonomického dědictví a komunistického programu klasiků, prokázal ve stati „Dělba práce a všestranný rozvoj osobnosti“,⁸⁹ že jde prostě o „falšování“; uvolnil tak jen půdu pro skutečné vědecké bádání v těchto otázkách.

Ostatně Strumilinova obhajoba Marxova, Engelsova a Leninova stanoviska v otázce budoucnosti dělby práce za komunismu byla jen výrazem úsilí, ve kterém se celá sovětská společnost zbavuje oněch úzkých představ o perspektivách komunismu, jež byly spojeny s posledními Stalinovými pracemi — a mnohdy maličerných předsudků, vyplývajících z dosavadních forem života; úsilí, ve kterém si ujasňuje — jak je vidět z Programu KSSS — náročnost, obrovitost svých vlastních cílů v této epoše.

Organizace společenské práce a vědeckotechnická revoluce

Srovnejme nakonec představu klasiků marxismu o budoucnosti dělby práce s praktickými tendencemi, jak se projevují v naší době, abychom mohli posoudit, které nové prvky či změny vnaší do problému soudobá technika.

Pohyby, jež nastávají v empirickém průmětu dělby práce do jednotlivých povolání a specializací, představují ovšem jen velmi povšechný obraz. Průměrný roční přírůstek či úbytek v SSSR byl v letech 1939–59 tento:⁹⁰

⁸³ K. Marx, *Theorien über den Mehrwert* III, str. 326.

⁸⁴ Známy ekonomický termín „rozdělování“ (Verteilung) se týká kvantitativně určených proporcí, v nichž musí probíhat reprodukční proces úhrnné společenské práce, předpokládá právě abstrakci od kvalitativní povahy práce a nemá samozřejmě nic společného s dělbou práce (Teilung der Arbeit).

⁸⁵ Marx–Engels, *Dopisy o Kapitálu*, 1957, str. 198.

⁸⁶ Překladatel či redaktor tu využil blízkosti ruských slov „rozdělení“ a „raspreděleníje“, která mají zcela rozdílný obsah a změnil tak rozdělování v dělbu práce.

⁸⁷ *Boľšaja sovětskaja encyklopedija*, heslo *Dělba práce*, sv. 35, Moskva 1955, str. 612.

⁸⁸ V podstatě správně byl Marxův dopis pře-

ložen do češtiny ve *Vybraných spisech*, sv. II. z roku 1950, str. 483 a v publikaci *Dopisy o Kapitálu* z roku 1957, str. 198. Zato do vydání *Vybraných dopisů Marxe a Engelse* z roku 1952 přešlo už i v češtině falešné znění (str. 190) vzaté zřejmě nikoli z originálu, ale z ruského překladu z roku 1947 — ačkoli k tomu v češtině sotva může dojít záměnou.

⁸⁹ *Voprosy filosofii* 3/1963.

⁹⁰ „O rozdělení obyvatelstva v SSSR podle společenských skupin, odvětví národního hospodářství a zaměstnání a o úrovni vzdělání pracovníků fyzické a duševní práce“ (sdělení CSU při Radě ministrů SSSR, *Voprosy ekonomiky* 1/1961) Narodnoje chozjajstvo SSSR 1960 g., *Pravda* 9. 8. 1960, 22. 9. 1960 a j. prameny.

šoféři	+ 7,5%
radiotelegrafisté	+ 6,9%
vědci	+ 6,6%
inženýři	+ 6,3%
seřizovači a údržbáři	+ 5,9%
mistři	+ 5,3%
laboranti	+ 5,3%
kombajnéri	+ 5,2%
lékaři	+ 5,1%
traktoristé	+ 4,2%
soustružníci kovu	+ 4,1%
horníci	+ 3,3%
učitelé	+ 3,1%
průvodčí železnic	+ 3,1%
agronomové	+ 2,5%
prodáváci	+ 2,5%
pokladníci	+ 2,0%
uklizečky	+ 0,5%
pekaři	0,0%
rolníci (bez spec.)	- 0,3%
ševci	- 2,0%
kopáči	- 2,2%

Uvedme ještě pro korekci některá čísla ze statistiky povolání USA v letech 1950 až 1960.⁹¹

pracovníci u kancelářských strojů	+ 8,5%
pokladníci	+ 7,4%
laboranti	+ 6,0%
inženýři	+ 5,1%
sekretářky	+ 3,8%
mistři	+ 3,5%
číšníci	+ 2,6%
mechanici a opraváři	+ 2,5%
přírodovědci	+ 2,5%
šoféři	+ 2,5%
nástrojaři	+ 1,8%
prodáváci	+ 1,2%
lékaři	+ 0,8%
kovodělníci	0,0%
pomocní dělníci	- 0,1%
slévači	- 1,6%
individuální soukromí podnikatelé	- 1,7%
topiči	- 2,7%
zemědělníci dělníci	- 3,2%
farmáři	- 3,3%

Vyloučíme-li položky, které jsou v té či oné míře ovlivněny specifickými podmínkami a soustředíme-li se na obecné pohyby, pak především jsou na první pohled patrné dlouhodobé tendence, vyplývající z mizení některých kategorií obecné a zvláštní dělby práce (rolníci „vůbec“, řemeslníci atd.); nepochybný a všeobecný je také rychlý ústup dělníků ruční práce (kopáčů, topičů, pomocných dělníků atd.). Mírně se zvyšují (SSSR) nebo mírně klesají (USA) počty tradičních dělníků-operátorů u činných strojů. Prudce se však pohybují kupředu počty seřizovačů, opravářů (započítávaných též mezi montéry a

mechaniky) a příslušníků jim analogických povolání (šoféři, kombajnéri). Zvlášť markantní je růst nejvyšších kvalifikací na závodech, inženýrů, laborantů, techniků, agronomů, mistrů apod. — stejně jako analogických povolání mimo bezprostřední výrobu (vědci), případně některých kategorií „duševní práce“ v administrativě, službách a obchodu.

Vcelku pod empirickými čísly z tohoto období jsou agregovány rozdílné tendence: mechanizace (převážně) a automatizace (v počátcích); analýza tu objeví pohyby, jež náležejí různým vrstvám skutečnosti. Někdy jsou dokonce opačné pohyby skryty v jediné položce. Například v nejdynamičtější kategorii pracovníků u kancelářských strojů v USA jsou započítáni nejenom řadoví administrátoři, jejichž počet vzrůstá, ale jejichž perspektiva je patrně sešupná, nýbrž i obsluha moderních matematických počítačích strojů a informační služby, jejíž čísla se naopak perspektivně budou zvedat — ovšem zároveň bude nabývat technického charakteru. Ve velké většině intelektuálních oborů (ve vědeckých, ekonomických, výpočtových i zdravotních podnicích), které dřív stály mimo závody, byla někdejší pouze všeobecná dělba práce (svobodná povolání) vytlačena pokračující jednotlivou dělbou práce závodního typu. V socialismu pokračuje ovšem tato tendence mnohem rychleji a směřuje k všeobecné organizaci lidské součinnosti — jako v nějakém obrovském celospolečenském podniku.

Největší nesnáze jsou spojeny s analýzou důsledků automatizace. Je jisté, že prakticky nejvyspělejší formou strojové výroby, kterou mohli v době svého života Marx a Engels pozorovat, byl „automatický mechanismus“ či „mechanizovaný systém strojů“ — to je celek mechanismů, sestávajících z pracovních strojů, hybných strojů i transmise, jež přebraly — jednu za druhou — rozložené jednoduché operace lidské práce. Marx sám definuje tento organismus — který bychom dnes pravděpodobně nazvali systémem *komplexní mechanizace* — tak, že „stroj koná všechny pohyby, nutné k zpracování suroviny, bez přispění člověka a potřebuje jen být *kontrolován* dělníkem“,⁹² tj. seřizovačem.

⁹¹ Vypočteno podle údajů M. Rutzicka a S. Sverdlhoffa z úřadu pro statistiku práce USA v Monthly Labor Review 11/1962 (*The occupational*

structure of US employment 1940–1960) zpracovaných v informacích UTEINU.

⁹² K. Marx, *Kapitál I*, str. 407.

V Marxově době neexistoval univerzální hybný stroj, který do jisté míry umožnil vyřazení transmise a zkrácený svazek pracovního a hybného stroje. Ostatně Marx, který sledoval logiku vývoje technologie především podle postupu základního pravidla velkého průmyslu; to je podle rozčlenění pracovního procesu v jednotlivé objektivní prvky, nezastavoval se u typu činného stroje a dělníka-operátora (který pak převládá v evropském průmyslu na začátku našeho století), ale orientoval se naprosto správně na výroby, v nichž stroje a soustava vyplňovala celou dílnu⁹³ a vytvořila sama *technickou jednotu*, kostru celého výrobního procesu, kdežto masa dělníků zůstávala jen jako její doplněk, jako „vědomé údy v různých bodech mechanického systému.“⁹⁴ Ačkoli tedy Marx vlastně nikdy neviděl pásovou výrobu,⁹⁵ popsal do podrobností její logiku dávno před Fordem a Taylorem. Dokázal, že právě ona — a nikoli jednotlivé, ať už jakkoliv vybavené stroje, u nichž zůstává stále dvojice stroj-dělník — představuje *nejvyšší*, poslední slovo mechanizace, průmyslové revoluce. Vytušil dokonce v takových primitivních zařízeních stroje soustavy, jako jsou různé zářezky a signalizace, počátek zvláštních automatických „intelektuálních orgánů“ stroje soustavy.⁹⁶ To všechno mu umožnilo předpoklad, že v budoucnu bezprostřední práce uvnitř dílny *přestane být základem produkce*,⁹⁷ že člověk vystoupí z bezprostředního výrobního procesu a „postaví se vedle něj, zatímco dosud byl jeho hlavním činitelem“,⁹⁸ že lidská práce bude tu změněna v „dohlížející a regulující činnost“. Marx ovšem nemohl předpokládat takový masový rozvoj technických čidel, regulačních zařízení a kybernetických buněk, jaký známe z nynější doby. Musel počítat s tím, že v pórech mechanické soustavy zbude ještě dlouho mnoho dohlížetelské a regulační práce (typu seřizovačů a údržbářů). Nedělal si přitom iluze o tom, že s pokračující mechanizací může mít tento úsek práce — byť i ji bude ubývat — stále jednodušší a abstraktnější charakter.

Překonání dělby práce, jež by otevřelo volnou cestu masovému rozvoji lidí, všestrannému růstu talentů, nemohl si tedy Marx představit jinak, než:

1. jako překonání veškeré řemeslné dělby práce a všech povolání vzniklých osamostatněním pracovních úseků v podmínkách společenské dělby práce — tak, aby se každému otevřela možnost udělat z různých oborů činnosti nástroj vlastního rozvoje.

2. Jako odstranění abstraktní práce a přeměnu základní masy práce v činné sebeuplatnění na úrovni tvůrčí práce inženýrského, technického nebo vědeckého typu.

3. Společenské regulování veškeré zbylé práce (pokud nemá a nemůže mít tvůrčí charakter) tak, aby byla maximálně a pro všechny podřízena potřebám rozvoje člověka, tj. její omezení na minimum (zkrácení pracovní doby), střídání, převedení práce v jakýsi druh tělesného cvičení (v tom rozsahu a smyslu i překonání dělby práce uvnitř dílny).

Myslím, že tento Marxův pohled na budoucí organizaci společenské práce je velmi reálný a v *podstatě* stále aktuální. Co v něm nepochybně vyvolává a ještě vyvolá změny, to jsou některé výboje *vědeckotechnické revoluce*.

Především se ukázaly mnohem širší možnosti rozložit na elementy a pak převést na stroje značné části „dohlížející a regulační činnosti člověka“ — pomocí technických čidel, regulačních přístrojů a kybernetických zařízení. V tom smyslu opravdu přibývá nový rozměr stroje soustavy, nepřesně zvaný jejím „*čtvrtým stupněm*“. Spojení těchto nových elementů s komplexně mechanizovanou soustavou strojů (pásem, nikoli jednotlivým strojem), umožňuje počítat do budoucna s *komplexní automatizací*; automatické závody používají už dnes jen poměrně nepatrného kolektivu řídicího personálu (případně se obejdou vůbec bez provozního personálu) — a to nikoli na úrovni řemeslníka a abstraktního dělníka, nýbrž dělníka-inženýra a dělníka-vědce, který stojí vlastně mimo

⁹³ To je vidět zřetelně např. z Marxových technologiických výpisků (viz „*Bolševik*“, 1-2/1932), i ze známé pasáže o technice v *Grundrissech* (str. 584 a další).

⁹⁴ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, str. 585.

⁹⁵ První pásy se objevily v 70 letech v Ame-

rice, ale jen jako velmi nedokonalé kuriozity (jako vzdušná linka na jatkách v Cincinnati r. 1870); teprve na konci století začaly ve výrobě něco znamenat.

⁹⁶ K. Marx, *Grundrisse*... str. 584.

⁹⁷ Tamtéž, str. 597.

⁹⁸ Tamtéž, str. 593.

bezprostřední výrobu automatického závodu.

K těmto důsledkům směřují i revoluční změny v předmětu práce, které se rovnají přechodu mnoha mechanických výrobních (opravování atd.) na půdu řízených chemických (a v budoucnu pravděpodobně i biologických) výrobních procesů, v nichž je automatizace mnohem snadnější a kde už dnes podíl inženýrsko-technického personálu je o celou třídu vyšší než v tradičních zpracovatelských oborech.

Tam, kde je důsledně rozvedena mechanizace a skloubena s prvky regulačními, zdvihá se očividně povolání seřizovače, očištěné od pomocných úkonů a operátorských příměsí, vysloveně v činnost technika. Totéž platí i o opraváři ve spolehlivých automatických provozech. Dokonce i výzkumy západních sociálních psychologů vedly v poslední době k překvapivě jednoznačným (v marxismu ovšem už dávno předvídaným) závěrům: jestliže tradiční mechanizovaná výroba nalézala svůj adekvátní protějšek v dělníkovi-robotovi, přizpůsobivém a úzce specializovaném, se železnou kázní a bez sklonů k „vlastním nápadům“, pak dnes pro povolání seřizovače je už málo vhodný „typ svalovce“ — zato čím užitečnější „typ pytláka“, ⁹⁹ spojujícího řadu profesí, který se „vyzná v situaci“, může prý být třeba i „liný“, ale má pohotovost a samostatný úsudek a dovede si poradit nezávisle na předpisech. Zdokonalení automatizačních prvků, spolehlivost celého systému, opřené o orgány zpětné vazby, povede patrně k vyřazení jedné části práce seřizovače a k přeměně druhé části v typ technické činnosti širokého profilu.

Tyto nové výsledky techniky posilují očekávání, vkládaná do všeobecné *přeměny lidské práce*. Vzniká naděje, že *základní masa* výrobní práce — včetně abstraktního dohlížení a regulace — bude moci být v budoucnu svěřena automatům a lidé budou moci být uvolněni pro tvůrčí práci podobného druhu (ovšem nikoli stejného),

jaká už dnes existuje pro kolektivy výzkumníků, techniků, vědců.¹⁰⁰ Tak ovšem ustupuje — pokud jde o perspektivy — poněkud do pozadí význam oněch opatření, která měla v představách klasiků kompenzovat překážky a meze, stavěné do cesty všeobecného vzájemného rozvoje lidí tisíci-letými důsledky dělby práce a zvláště podmínkami abstraktní práce, která ještě nemohla být překonána. Ovšem tyto naděje se budou realizovat jen tou měrou, jak se rozvine technický pokrok a alespoň pro počátek jsme stále povinni počítat se značnou mírou práce, jež nemůže sloužit rozvoji člověka přímo, nýbrž jen prostřednictvím řízeného spojení s tvůrčí prací, střídání atd.

V každém případě ovšem dosavadní *protichůdné procesy* — pokud jde o dělbu práce uvnitř společnosti a uvnitř dílny — dostávají na svých nejzazších hranicích ve vyspělé organizaci společenské práce *toťžný* výraz.

V tom smyslu vyslovuje Program KSSS jednoznačně myšlenku o úplném odstranění rozdílu mezi lidmi v sociálním a kulturním postavení i v charakteru práce, o splynutí dělníků, rolníků a inteligence — o „*skoncování s dělením společnosti na třídy a společenské vrstvy*“, ¹⁰¹ tedy samozřejmě i dělením na vrstvy, vzniklé na podkladě dělby práce a povolání. Pohyblivé, aktivně organizované *tvůrčí kolektivy* nahradí pak pravděpodobně stabilní skupiny, dané povoláním. Pro jednotlivce komunistické společnosti nebude určující žádné povolání, jemuž by byl podřízen, nýbrž naopak jeho vlastní rozvoj bude určovat obory činnosti, kterými projde ve svém vývoji. Takto jistě možno hovořit o *překonání profesí* vůbec.¹⁰² Co bude charakterizovat člověka budoucnosti, to nebude povolání, nýbrž spíše ustavičný *rozvoj* a tedy *přeměna* povolání — v nespočetných variantách, odpovídajících stupňům rozvoje techniky a potřebám rozvoje člověka.

K těmto závěrům nás ostatně dnes už

⁹⁹ Essenský průmyslový psycholog W. Lejeune a další účastníci seriálu v čas. „Spiegel“ 14/1964, str. 39–42.

¹⁰⁰ Program KSSS mluví v této souvislosti o „likvidaci veškeré nekvalifikované práce“ (str. 445).

¹⁰¹ Program KSSS, str. 446.

¹⁰² Vrátime-li se nyní k shora uvedenému definici „povolání“, vidíme, jak nám všechna její určení v komunistické společnosti mizí pod rukama: není tu už žádná skupina lidí, která by byla dána sférou povolání; specifikou tu není relativní stá-

lost, ale naopak spíše ustavičný pohyb, slučování, rozlučování, přetváření — v nejrůznějších variantách — odrůd, čeledí a skupin lidské činnosti; pracovní činnost tu nadto není zdrojem materiální existence člověka, protože tu nevládně odměňování podle práce, ale podle potřeb; odpadá pak roztřídní „sociálně-psychologické“ vlastnosti mezi lidmi, pložené povoláním, protože ani vědomí není vázáno logikou nějakého povolání, nýbrž odpovídá logice *všestranného* rozvoje člověka.

tlačí i empirická čísla. Marx při rozboru klasické továrny v Kapitálu hovořil o povolání inženýrů a techniků (a dokonce i dnešních údržbářů) jako o „početně bezvýznamné“ skupině, stojící mimo okruh vlastní tehdejší výroby. Kdybychom dnes prostě jen prodloužili křivky růstu technických a vědeckých kádrů podle dlouhodobého tempa posledních desetiletí (v posledních deseti letech je světový průměr kolem + 8,0% ročně – v SSSR nad tímto číslem, v USA pod ním), museli bychom dojít k závěru, že v nejbližších desetiletích pohltí tato skupina masu činného obyvatelstva: v SSSR dosáhne 100% už za 50 let, v USA kolem r. 2060.

Mohlo by se namítnout, že tyto trendy naznačují reprodukci dělby práce alespoň na nějaké nové, užší základně mezi technickými specialisty. Avšak hovoříme-li o tom, že budoucí činnosti člověka je v dnešním světě nejbližší postavení výzkumníka, technika, vědce (a kolektivů tvůrčí práce), pak to platí jen s jistými výhradami: nemůžeme totiž přenášet normy *dnešní* vědecké a technické činnosti do budoucnosti a vztahovat dnešní systém specializací a skupin na budoucí výzkumné kolektivy. Dnešní hranice vědecké práce (u jednotlivce jako u skupiny) jsou fakticky vynuceny jednak zoufalým nedostatkem těchto kádrů (vzhledem k potřebám rychlého rozvoje vědeckotechnické revoluce), a tedy nutností jejich maximálního „vytížení“, jednak zavalením vědeckého a technického personálu funkcemi, operacemi atd., jež s podstatou jeho práce mají málo společného. Vědecká a technicko-výzkumná práce je sama ještě teprve ve svých začátcích, z velké části dnešní struktura této činnosti je barbarská a primitivní. V budoucnosti sotva bude nutné, aby technik spořádal haldy administrativy, aby byl odváděn podmínkami výdělečné činnosti, rozptylován úkoly administrativního řízení, aby si musel pořizovat výpočty a podklady na koleně, nejvýš s logaritmickým pravítkem, aby musel pracně shánět informace o úspěších techniky, aby musel zaskakovat nedostatky v kvalitě součástí a přístrojů, jež jej nutí k jakési řemeslné činnosti hluboko pod úrovní soudobé techniky, aby musel vynalézat vynalezené, aby neměl po ruce téměř žádné prostředky, nahrazující paměť, aby jeho zatížení prakticky redukovalo na minimum

možnosti dalšího vzdělávání atd. atd. A u vědců je toto – z hlediska budoucnosti neudržitelné – plýtvání talenty ještě horší: všeobecně se počítá, že u řadového vědeckého pracovníka z povolání jen asi 10–20% času zabírá vlastní tvůrčí činnost, kdežto velká většina času propadá na překonávání svízelných, spojených s „ruční“ přípravou předpokladů pro práci: nedostatků v objemu informací a v prostředcích sdělnosti, sháněním literatury, pořizováním výpisků atd. atd. Je pochopitelné, že celé toto zatížení, které mění značnou část práce vědce a technika v jakýsi druh administrativy či rukodělné činnosti velmi zaostavěného typu, bude moci v podmínkách kybernetické techniky odpadnout – a bude muset odpadnout jako nesmyslné a škodlivé pro společnost, řídící se zákonem vzájemného rozvoje člověka člověkem.

Zároveň nepochybně vzroste úloha *tvůrčích kolektivů*; nebudou to však už sociální skupiny, založené na dělbě práce, nýbrž tvůrčí kolektivy, v nichž určité rozvinutí spolupráce a rozdělování úkolů nevytvoří žádné osamostatnění prací, žádné pevné rozdíly a hranice. Dělení úkolů tu bude vážit mnohem méně než společný přehled o celém předivu úkolů, společný záměr naopak víc než jednotlivé cesty. Kolektiv bude spíš hranice různých úkolů a oborů převažovat a vyvažovat, než by se jim podřizoval.

Je ovšem jasné, že pokud jsme zcela pohlaceni obrazem současné dělby práce ve vědě, která už dnes nesmírně brání mnoha našim odvětvím v cestě kupředu, která plýtvá výrobními silami, danými vědou a udržuje stále nejrůznější zplodiny odbornického idiotismu, pokud vezíme v zajetí této tradice a tohoto myšlenkového okruhu, nemůžeme si představit při pohledu do budoucna nic víc – a pak i jednooborová specializace se musí zdát příliš mnoho na jeden život člověka. Necháme-li defilovat před svým duševním zrakem společnost, v níž všichni jsou vědci podle dnešní obecné normy – a pomyslíme-li na to, s jakými těžkostmi se musí v naší době vědecký pracovník znovu a znovu vyrovnávat – pak nás ovšem obejde hrůza. Ale za takové kousky platíme vždy metodě, jež absolutizuje současné formy života ve věčné nazírací kategorii.

Zkusme si představit technika, vědce, výzkumníka, který by nebyl zavalen zplo-

dinami a mezerami dosavadní dělby práce (jako je tomu už dnes u některých výjimečných špičkových badatelů), a pak můžeme zkusit odpovídat na otázku, zda je či není v lidských silách zvládnout i při dnešním rozsahu poznatků několik oborů, spojovat je, měnit, vytvářet nové obory atd., prostě rozvíjet se všestranně jako badatel, nevázaný žádnými škatulkami.

Je dávno známo, že specializace, pokud není vyvážena širokým profilem a svobodným prostorem pro změnu, je obvykle stejně neplodná jako abstraktní povšechnost a přelétavá libovůle. Ostatně nejgeniálnější hlavy i za dosavadních poměrů prorážely hranice oborů a povolání. Stačí snad připomenout Marxe, Engelse, Lenina — ale třeba i Einsteina, Russela, Bernala, Wienera, řadu žijících sovětských vědců atd. atd.: Jaké povolání měl Marx? Ale dokonce: jakou specializaci měl Wiener?¹⁰³

Sotva náhodou také už dlouhou dobu nejcennější poznatky vycházejí právě z řad těch, kdo pracují na pomezí dvou nebo více oborů. Jistě všechny tyto okolnosti souvisí s mírou nadání. Ale zde je právě kořen otázky: bude třeba jistě ponechat pracovníkům budoucnosti, aby podle stupně svého rozvoje — a ničeho jiného — vyřešili otázku šířky svého zaměření; my jsme však povinni říci, že žádné hranice v tom pro ně nebudou závazné.

Dnes už je možno považovat za prokázané, že ustavičné a široce založené vzdělávání (a už s tím spojená stálá proměna práce) je nezbytnou podmínkou tvůrčí činnosti. Dokonce i instituce, které před 20–30 lety horlily pro úzkou specializaci ve vzdělání (hlavně inženýrů), žádají dnes naopak široký teoretický základ. „Při existenci dvou opačných tendencí“ — shrnul tyto zkušenosti K. Varšavskij — „specializaci a integraci — je druhá vedoucí“;¹⁰⁴ je pravděpodobné, že toto pravidlo bude pro budoucnost platit ještě výrazněji.

Neuvádím tyto skutečnosti, abych za každou cenu obhájil budoucí spojování a střídání oborů činnosti, nebo abych pošetile vyžadoval od komunistických lidí jakousi *vnější*, předmětnou encyklopedičnost v činnosti. Vždyť encyklopedické hlavy byly často velmi jednostranné. Je všeobecně známo, že Kant, jistě geniální člověk,

přednášel svého času nejméně 10 oborů od astronomie přes estetiku, dějiny až k vojenské technice, ale odbornické jednostrannosti, omezenosti filosofa přesto neunikl.

„Všestrannost“ lze tu, myslím, chápat jediné z hlediska *vnitřních* možností a logiky společenského rozvoje každého člověka jakožto *člověka* a nikoli jako příslušníka povolání. Jediným „povoláním“ komunistického člověka může být rozvíjet své *lidské* schopnosti, zvyšovat je, přibírat nové — nezávisle na jakémkoli jednotlivém povolání a oboru a dokonce jim navzdory. Podstata, *zákonitost* takové organizace společenské práce — a tedy i rozměrů a změn v činnosti budoucích individuí — nemohou být vázány na hranice žádného povolání, ať už širšího nebo užšího, musí vycházet jediné z bohatství lidské osobnosti a potřeb *jeho rozvoje*; mohou být vyvozeny jediné ze zákonů *vzájemného rozvoje člověka člověkem* — tohoto jediného absolutního zákona komunistického života.

Je potom druhořadou otázkou, zda se někdo pro určitou krátkou nebo delší dobu soustředí na to či ono — a jak bude kompenzovat každou jednostrannost — nebo zda bude postupovat zároveň v mnoha oborech, či zda je bude střídat podle toho, jak bude vyrůstat jeho kvalifikace a schopnosti. Právě kolektiv komunistické společnosti umožní nejen určité rozvrhování práce (a jeho změnu), ale zároveň i spojení širokého profilu s úzkým zaostřením pozornosti. Praxe patrně vytvoří v životě lidí jak „horizontální“ (současné), tak „vertikální“ (následné) kombinace: kdybychom chtěli vyčíst všechny varianty, jež tu vzniknou, museli bychom pravděpodobně pořídit soupis všech jednotlivců a měnit jej každým rokem. A v tom je právě celý vtip, celý rozdíl mezi starou strukturou dělby práce a organizováním součinnosti podle zákona všestranného rozvoje lidí: nikde nejsou *meze* těchto možností.

Jistě není možno zapomenout na to, že některé stránky lidské činnosti zůstanou po poměrně dlouhou dobu do značné míry nevdyčné, namáhavé či spíše lidsky málo povznášející. Zde a potud bude jediná možnost: co nejrychlejší střídání činností

¹⁰³ Zde jde jen o dělení vědců, nikoli mezi vědci a ostatními.

¹⁰⁴ „Socialističeskij trud“ 8/1962.

a zkrácení pracovní doby tak, aby se člověk mohl využít ještě mimo tuto práci, v jiné oblasti. Takže tyto prvky staré práce budou pravděpodobně začleňovány do celkové lidské činnosti jen do té míry, aby ji nepohltily, naopak, aby se staly jen momentem celkové tvůrčí práce – tak jako je dnes např. málo povznášející někdy i úmorná laboratorní práce jen momentem celkové práce výzkumníka. Čili, jak si to představoval Marx: ve vztahu „k utvářejícímu se člověku“ budou školením, ve vztahu k „utvořenému člověku“, rozvíjejícímu se, budou experimentem – a potud, „pokud vyžadují praktické přiložení ruky k dílu a volný pohyb, jako v zemědělství“, „budou zároveň tělesným cvičením“.¹⁰⁵

Naopak některé jiné – lidsky velmi citlivé činnosti (jako je práce učitele, umělce, filosofa) budou pravděpodobně, i když ne v dnešní podobě – zahrnuty do činnosti každého člověka – tu více, tu méně; mohli bychom k tomu dodat střídání v řídicích funkcích, které v nepolitické organizaci

společenského života bude nezbytně zákonem. A řekněme hned i to, že proměna lidského života v cílevědomý proces vlastního rozvoje, před jejíž nutnost staví člověka soudobá revoluce ve společnosti a v technice, bude patrně nejpesnadnějším a nejsvízelnějším problémem lidských dějin.

A tak, pokusíme-li se shrnout povahu budoucí činnosti lidí, pokud na ni můžeme dnes soudit, jak se jeví na základě *logiky* společenského vývoje a zvláště vědeckotechnické revoluce, vidíme před sebou individua, mezi nimiž nepanuje zákon dělby povolání. Naopak, nad všemi obory činnosti vládne zákon *lidského rozvoje*. Bohatství lidských vztahů v práci není tu vtěsnáno do mezí dělby práce. Naopak, organizace společenské práce je tu prostředkem vzájemného rozvoje člověka člověkem.

Tento *pohyb* je vůbec jediný „pevný bod“, o který můžeme opřít své úvahy o komunistické budoucnosti.

¹⁰⁵ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, str. 600.